

Bartosz Kozak

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0001-5940-3005

Instrukcja dla urzędników, oficjalistów i węglarzy leśnych z 1826 r. Nieudana próba modernizacji rządowego węglarstwa w Królestwie Polskim (1826–1829)

Instructions for Officials, Clerks, and Forest Charcoalers (1826) – An Unsuccessful Attempt to Modernize the Governmental Charcoal Industry in the Kingdom of Poland (1826–1829)

The article contains the instruction for charcoalers and state officials supervising them, which was developed in 1826 by the Government Commission of Revenues and Treasury of the Kingdom of Poland. The document is provided with a historical commentary. The edited source contains information on charcoaling technology and the organization of charcoal production for the needs of government iron industry. The said instruction was in force between 1827–1828 and was withdrawn at the beginning of 1829.

Keywords: charcoal, charcoal production, forestry, metallurgy, Kingdom of Poland

Słowa kluczowe: węgiel drzewny, węglarstwo, leśnictwo, hutnictwo, Królestwo Polskie

Wstęp

W zbiorach Archiwum Państwowego w Radomiu, w zespole *Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej* znajduje się jednostka dotycząca wdrożenia oraz krótkotrwałego stosowania opracowanej pod koniec 1826 r. instrukcji w zakresie techniki i organizacji produkcji węgla drzewnego na potrzeby rządowych zakładów metalurgicznych Królestwa Polskiego¹. Poszyt liczy łącznie 97 kart.

1 Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 44 *Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej*, sygn. 311 *Akta Kommissyi Woiewodztwa Sandomierskiego dotyczące się Instrukcyi o Węglarstwie, 1826–1830 r.*

Obejmuje on korespondencję prowadzoną w latach 1826–1830 między Komisją Rządową Przychodów i Skarbu (KRPiS), komisją województwa sandomierskiego, inspekcją rządową węglarstwa oraz terenową administracją leśną, w tym uwierzytelnioną kopię wymienionej instrukcji (k. 20r–38r) wraz z załącznikami (k. 39r–53r). Rękopis dokumentu sporządzono w języku polskim, z pojedynczymi wyrazami łacińskimi. Źródło to nie było dotychczas przedmiotem odrębnego studium.

W pierwszych latach Królestwa Polskiego zapotrzebowanie rządowych zakładów metalurgicznych na podstawowy rodzaj paliwa, jakim był węgiel drzewny², zaspokajano, eksploatując obszary leśne, które jako tzw. lasy górnicze³ w 1816 r. oddano w zarząd Głównej Dyrekcji Górniczej⁴, podległej kierowanemu przez Stanisława Staszica Wydziałowi Przemysłu i Kunsztów w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji⁵. Sytuacja ta, w której zarówno ośrodki hutnicze, jak i zaopatrujące je węglarstwo znajdowały się pod wspólną administracją, nawiązywała do przestarzałego modelu gospodarki feudalnej⁶. W przeciwieństwie do podległych KRPiS lasów rządowych⁷, w których dzięki inicjatywom podejmowanym przez Ludwika Platera⁸

2 Zob. M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 27–36.

3 W 1816 r. lasy górnicze obejmowały leśnictwa Kielce, Iłża, Samsonów, Suchedniów, Olkusz i Siewierz, leżące w granicach administracyjnych województw sandomierskiego i krakowskiego. W latach 1818–1819 włączono do nich lasy przejęte od cystersów z Wąchocka i księży mansjonarzy z Kielc; J. Broda, H. Błaszyk, *Wpływ rządowego górnictwa i hutnictwa na rozwój wczesnokapitalistycznej gospodarki w lasach górniczych Królestwa Polskiego*, Poznań 1960 (*Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, t. 21), s. 155–156.

4 Główna Dyrekcja Górnicza oraz podległa jej Akademia Górnicza w Kielcach powstały na mocy postanowienia namiestnika w Radzie Administracyjnej z 20 II 1816 r. Dyrektorem obu instytucji był Jan (Johann) Erenhold Ullmann. Po przejściu Głównej Dyrekcji Górniczej przez KRPiS (1825 r.) oraz jej przeniesieniu do Warszawy i połączeniu z Wydziałem Górniczym KRPiS (1827 r.) uległa ona likwidacji; J. Szczepański, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997, s. 76–78 (tamże szerzej na temat J.E. Ullmanna, s. 219–221); A.S. Kleczkowski, *Stan badań nad dziejami Akademii Górniczej (Szkoły Akademicko-Górnicznej) i Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 39, 1994, nr 1, s. 66–69 (tamże kalendarium Głównej Dyrekcji Górniczej i Akademii Górniczej w Kielcach); zob. także idem, *Początki Akademii Górniczej w Kielcach (1816–1827) w świetle dokumentów z archiwów Drezna, Freiberga i Kielc*, [w:] *Prace z zakresu historii nauk geologicznych*, red. B. Kosmowska-Ceranowicz, K. Jakubowski, Warszawa 1986 (*Prace Muzeum Ziemi*, nr 38), s. 65–91; Z. Wójcik, *Stanisław Staszic. Organizator nauki i gospodarki*, Kraków 1999, s. 113, 133–137.

5 Zob. N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, Warszawa 1965, s. 181–186; J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 136–137, 154–155, 163–165.

6 Ibid., s. 195; J. Broda, *V. Proces wyzwalania się leśnictwa z feudalnych form organizacyjnych*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 155–156.

7 Więcej na temat organizacji administracji leśnej w Królestwie Polskim zob. J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 163–164; A. Żabko-Potopowicz, *IV. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów*, s. 147–152; J. Broda, *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988, s. 34–36, 38–39.

8 Ludwik August Plater (Broel-Plater) (1775–1846), uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, współpracownik Jędrzeja Śniadeckiego, któremu udostępnił swoje prace dotyczące stownictwa chemicznego, a także Adama Czartoryskiego w zakresie inicjatyw reformatorskich. Działacz patriotyczny, wolnomularz, członek Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk (1802 r.), a także Towarzystwa Królewskiego Gospodarczo-Rolniczego i Towarzystwa Dobroczynności. W latach 1803–1804 podróżował po Niemczech i Francji, zapoznając się z tamtejszą gospodarką leśną. Wizytator szkół guberni wileńskiej (1805 r.), prowadził działalność na rzecz Uniwersytetu Wileńskiego. Inspektor lasów rządowych zachodnich guberni Rosji (1807–1811 r.), autor *Gospodarstwa leśnego* (Wilno 1807). Członek utworzonego w Wilnie Centralnego Komitetu do repartycji żywności dla wojsk rosyjskich (1812 r.). Radca stanu w Rządzie Tymczasowym Królestwa Polskiego (1815 r.), angażowany głównie w pracach z zakresu gospodarki finansowej; dążył do zwiększenia stałych dochodów państwa oraz usprawnienia podległej administracji leśnej. W ramach powołanej w 1816 r. KRPiS kierował Dyrekcją Kas i Rachunkowości, a następnie (1822 r.) Dyrekcją Generalną Kontroli; pełniąc swoje obowiązki, przyczynił się do uzdrowienia finansów publicznych. Jako dyrektor generalny lasów rządowych (1816 r.) zreorganizował administrację leśną, jej kluczowe stanowiska obsadzając zagranicznymi specjalistami, a także stworzył podstawy szkolnictwa leśnego (Szkoła Szczególna Leśnictwa w Warszawie, 1818 r.), przyczyniając się do jego polonizacji. Opracował wiele regulacji, wydanych w *Zbiorze urzędzeń publicznych administracji dóbr i lasów rządowych* (t. 1, Warszawa 1818) oraz

oraz Juliusza Brinkena⁹ wdrażano zasady nowoczesnego leśnictwa¹⁰, zachowawczy sposób zagospodarowania lasów górniczych stawał się coraz bardziej anachroniczny i zacyfrowany¹¹. W latach dwudziestych XIX w. polityka Staszica w dziedzinie uprzemysłowienia kraju stała się przedmiotem krytyki ze strony Sejmu, Senatu¹² oraz ministra skarbu Ksawerego Druckiego-Lubeckiego¹³. Wśród zarzutów¹⁴ wymieniano nieefektywne wykorzystywanie przez Główną Dyрекcję Górniczą powierzonych jej zarządowi dóbr ziemskich, w tym lasów. Postulowano przy tym zmianę zasad finansowania przemysłu rządowego, zastępując rzeczzone uposażenie dotacjami budżetowymi¹⁵. Zmiany nastąpiły po dymisji Staszica w 1824 r.¹⁶ W wyniku starań Druckiego-Lubeckiego z początkiem 1825 r.¹⁷ Główna Dyrekcja Górnicza została podporządkowana KRPIs¹⁸ (co ostatecznie doprowadziło do jej likwidacji w 1827 r.)¹⁹ Wkrótce, na mocy decyzji z 23 marca 1826 r., lasy górnicze włączono w skład rządowych, zarządzanych przez administrację leśną, podległą Wydziałowi

przyczynił się do powstania czasopisma „Sylwan” (1820 r.), na którego łamach publikował. Angażował się na wielu polach działalności politycznej, m.in. w dziedzinie oświaty (członek Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1815 r.; przewodniczący Rady Politechnicznej, 1826 r.). Po wybuchu powstania listopadowego mianowany sekretarzem stanu reprezentującym dyktatora przed Radą Najwyższą Narodową (1830 r.). W 1831 r. wysłany z misją dyplomatyczną do Paryża, gdzie pozostał po upadku insurekcji, angażując się w działalność organizacji i instytucji emigracyjnych (m.in. Towarzystwa Literackiego, Związku Jedności Narodowej, Klubu Polskiego, Biblioteki Polskiej). W 1842 r. przeniósł się do Wielkiego Księstwa Poznańskiego; osiadł w zakupionej miejscowości Psarskie, gdzie zmarł; M. Manteufflowa, *Plater (Broel-Plater) Ludwik August (1775-1846)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26/4, z. 111, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 679–683.

- 9 Juliusz Brinken (Brincken) (1788–1846), urodzony w Blankenburgu, wywodził się ze szlachty inflanckiej. Absolwent Uniwersytetu w Getyndze oraz Akademii Leśnej w Dreißigacker. Po ukończeniu studiów pracował na stanowiskach sekretarza inspekcji leśnej w Królestwie Westfalii, nadleśniczego kantonu Wilkenried, a następnie nadleśnego Księstwa Brunszwiku. W 1818 r. przybył do Królestwa Polskiego, gdzie objął urząd nadleśnego generalnego lasów rządowych. Przyczynił się do modernizacji polskiego leśnictwa, prowadząc działania w zakresie zarządzania lasów oraz organizowania administracji leśnej. Sprawował nadzór nad Szkołą Szczególną Leśnictwa, w której także prowadził wykłady. Przez ówczesnych krytykowany za serwilistyczną postawę wobec władz rosyjskich. Zwolennik liberalizmu gospodarczego w leśnictwie, którego wyrazem była jego inicjatywa sprzedaży części lasów rządowych (ukaz z 1828 r.). Podczas powstania listopadowego pod zarzutem wyrządzonych szkód i nadużyć zawieszony w pełnieniu obowiązków, po czym zbiegł za granicę. Po upadku insurekcji powrócił do kraju. Pod naciskiem władz rosyjskich przywrócony w czynnościach służbowych, sprawując urząd do czasu likwidacji stanowiska nadleśnego generalnego w 1833 r. W latach 1827–1833 był redaktorem czasopisma „Sylwan”. Autor publikacji z zakresu leśnictwa, m. in. *Rozprawy o leśnictwie technicznym łowiectwie z zastosowaniem do rozporządzeń w lasach rządowych Królestwa Polskiego zaprowadzonych* (Warszawa 1821), *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego* (Warszawa 1825). Zmarł w Warszawie; W. J. Kobyłański, *Brinken (Brincken) Juliusz, baron (1788-1846)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936, s. 437; A. Żabko-Potopowicz, *II. Stosunki własnościowe*, [w:] *Dzieje lasów*, s. 138; J. Broda, *Zarys*, s. 29; J. Szaban, *Juliusz Karol baron Holte von den Brincken*, www.encyklopedialesna.pl/haslo/juliusz-karol-baron-holte-von-den-brincken [dostęp 24.07.2022].
- 10 W latach 1816–1817 przeprowadzono ogólny pomiar lasów rządowych oraz wstępnie uregulowano pozyskanie drewna, wyznaczając na ich obszarze tzw. roczne poręby. Między 1820 a 1825 r. dokonano tzw. tymczasowego urzędzenia tychże lasów w oparciu o instrukcję opracowaną w 1820 r.; zob. J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 165–166; J. Broda, *Proces*, s. 156; idem, *Zarys*, s. 43–44; H. Błaszyk, *VI. Początki zarządzania i zagospodarowania lasu*, [w:] *Dzieje lasów*, s. 161–162.
- 11 J. Broda, *Proces*, s. 156; S. Barański, *Dzieje „lasów górniczych” w okolicach Bliżyna, Samsonowa, Suchedniowa i Zagnańska w Górach Świętokrzyskich do pierwszej połowy XIX w.*, [w:] *Prace z zakresu historii nauk geologicznych*, cz. 1, red. A. Halicka, Warszawa 1970 (*Prace Muzeum Ziemi*, nr 15), s. 234.
- 12 N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 258–259.
- 13 J. Szczepański, op. cit., s. 75, 93.
- 14 Szerzej na ten temat zob. N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 258–261.
- 15 *Ibid.*, s. 259–260; J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 138–139.
- 16 Z. Wójcik, op. cit., s. 136; J. Szczepański, op. cit., s. 93.
- 17 Na mocy dekretu królewskiego z 14 XII 1824 r.
- 18 N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 262–264, 271.
- 19 A.S. Kleczkowski, *Stan badań*, s. 68.

Lasów wyżej wymienionej Komisji²⁰. Pomimo unifikacji obszary leśne pozostające uprzednio w dyspozycji Głównej Dyrekcji Górniczej nadal stanowić miały bazę zaopatrzeniową dla państwowych zakładów metalurgicznych, jednakże w oparciu o nowe zasady techniczno-organizacyjne. Pod koniec 1826 r. opracowano takie regulacje dotyczące pozyskania drewna²¹ oraz działalności węglarskiej. 20 grudnia tego roku w KRPIŚ podjęto decyzję o przekazaniu od 1 stycznia 1827 r. nadzoru nad produkcją węgla drzewnego przez dozorstwa hutnicze (podległe Głównej Dyrekcji Górniczej) nowo utworzonej w ramach Wydziału Lasów inspekcji węglarstwa oraz właściwym podleśnym²². Załącznikiem do reskryptu była obszerna *Instrukcja dla urzędników, oficjalistów i węglarzy leśnych urządzająca manipulację i rachunkowość węglarstwa na rzecz fabryk górniczych*, którą komisje wojewódzkie zobowiązane były rozesać urzędem leśnym w formie odpisów²³. Dokument ten regulował kwestie techniczne oraz organizacyjno-zarządcze. Niektóre z nowych przepisów budziły zastrzeżenia administracji terenowej. Komisja województwa sandomierskiego²⁴ zwracała uwagę m.in. na wynikające z instrukcji obciążenie służby leśnej dodatkowymi obowiązkami²⁵, uniemożliwiającymi rzetelne i terminowe załatwianie innych spraw służbowych²⁶.

Rzeczony regulacje pierwotnie zamierzano wprowadzić w województwach krakowskim, sandomierskim i kaliskim²⁷, jednakże ostatecznie zamiar ten zrealizowano jedynie w odniesieniu do krakowskiego i sandomierskiego²⁸. Stanowisko inspektora węglarstwa objął Gustaw Henke²⁹, jego sekretarzem został Ferdynand Laudyn³⁰. Jako miejsce urzędowania wyznaczono wieś Michniów koło Suchedniowa, na terenie leśnictwa Bodzentyn³¹. Inspekcja węglarstwa obejmowała dwa objazdy, nadzorowane przez podinspektorów:

20 APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 2r, 21r; J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 140, 156.

21 APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 1r–12v.

22 Ibid., k. 14r.

23 Ibid., k. 14r–15r. Poza urzędami leśnymi kopie mieli otrzymać wszyscy podleśni zaangażowani w nadzór nad węglarstwem; *ibid.*, k. 16r.

24 Pismo w tej sprawie do KRPIŚ podpisali: prezes komisji Henryk Z.M. Deboli, nadleśny generalny Franciszek Załęski oraz rachmistrz Mikołaj Bogacki; zob. A. Ostrowska, *Deboli Henryk Zygmunt Mamert*, [w:] *Królestwa Polskiego (1815-1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 522; E. Hoff, *Bogacki Mikołaj*, [w:] *Urzędnicy*, s. 215; *idem*, *Załęski Franciszek*, [w:] *Urzędnicy*, s. 3411.

25 Zwracano uwagę na stanowisko nadleśnego, którego oprócz ogólnego nadzoru nad węglarstwem zobowiązano do towarzyszenia inspektorowi w objazdach, co odciążałoby go od prac biurowych dotyczących innych dziedzin gospodarki leśnej, których nie mógłby właściwie i terminowo realizować. Odniesiono się także do nadmiernego obciążenia obowiązkami podleśnych. W obu przypadkach postulowano przyznanie dodatkowych środków pieniężnych, po co najmniej 600 zł rocznie dla każdego urzędu leśnego na uposażenie pisarza, a także na podwyżki dla podleśnych, podnoszące ich roczne wynagrodzenie do co najmniej 1000 zł; APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 16v–18v.

26 Ibid., k. 16v–19v.

27 Ibid., k. 52r.

28 *Rocznik Korpusu Leśnego Królestwa Polskiego na rok 1828*, Warszawa b.d. [1828], s. 29; [J. Brinken], *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, „Sylwan” t. 5, 1828, nr 3, s. 240.

29 Karol Fryderyk Gustaw Henke (1799–1851), w latach 1819–1822 zatrudniony jako kolejno: taksator, mierniczy i komisarz leśny. W latach 1827–1828 inspektor węglarstwa z rangą nadleśnego generalnego, następnie ponownie komisarz leśny w KRPIŚ (1833 r.) oraz inspektor lasów (1840–1848 r.); A. Nowak, *Henke Karol Fryderyk Gustaw*, [w:] *Urzędnicy*, s. 965. Marcin Medyński, powołując się na dokumenty archiwalne, podaje błędne imię Jan; zob. M. Medyński, *Od III rozbioru Polski do końca pierwszej wojny światowej*, [w:] P. Kardys i in., *Suchedniów monografia historyczna miasta i gminy*, red. M. Medyński, K. Zemela, Suchedniów 2019, s. 140.

30 APR, zesp. 44, sygn. 311, s. 54r–54v; *Rocznik Korpusu Leśnego*, s. 29. Ferdynand Laudyn w 1826 r. był sekretarzem w sekcji leśnej wydziału skarbowego komisji wojewódzkiej augustowskiej. Po zakończeniu pracy w inspekcji węglarskiej (1829 r.) pracował jako sekretarz przy nadleśnym generalnym komisji wojewódzkiej mazowieckiej; E. Hoff, *Laudyn Ferdynand*, [w:] *Urzędnicy*, s. 1599.

31 APR, zesp. 44, sygn. 311, s. 54r. Wiązało się to ze szczególnie intensywną działalnością węglarską na terenie tego leśnictwa; *ibid.*, k. 17v.

samsonowski – Wincentego Klimkiewicza oraz starachowicki – Antoniego Zaborowskiego³². Wdrożenie instrukcji z początkiem 1827 r. napotkało nieprzewidziane trudności. Do urzędów leśnych terenie województwa sandomierskiego rozesłano ją dopiero 22 lutego, co wynikało ze szczupłości personelu biurowego (8 osób), który mógł zostać zaangażowany przy sporządzaniu odpisów³³. Wątpliwości względem interpretacji otrzymanej instrukcji miała terenowa administracja leśna³⁴. Na obszarze województwa sandomierskiego niektóre jej urzędy w kwestiach wymagających wyjaśnienia zwracały się bezpośrednio do KRPIŚ z pominięciem inspektora i dozorstw hutniczych³⁵. Pracę podleśnych początkowo utrudniał brak tablic do określania miąższości drewna w mielerzach, które w wymienionym województwie rozesłano dopiero 21 maja³⁶ (zgodnie z instrukcją sezon węglarski rozpoczął się 1 kwietnia)³⁷. Po zakończeniu prac w 1827 r. wystąpiły ponadto problemy z terminowością obiegu dokumentów³⁸. Działalność węglarska w lasach rządowych realizowana była zgodnie z opisywaną instrukcją w latach 1827 i 1828³⁹. W praktyce poważnym problemem okazały się często występujące opóźnienia w dostawach węgla do zakładów, wynikające z nieregularnego zapewniania przez dozorstwa hutnicze pracy pańszczyźnianej na potrzeby jego produkcji i wywozu. Z tego powodu 28 lutego 1829 r. KRPIŚ postanowiła wycofać się z dalszego stosowania opisywanej instrukcji⁴⁰. Dalsze administrowanie rządowym węglarstwem powierzono Wydziałowi Górnictwa Krajowego oraz podległym mu dozorstwom hutniczym samsonowskiemu i suchedniowskiemu⁴¹.

32 *Rocznik Korpusu Leśnego*, s. 29.

33 APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 54v–56r. Do komisji wojewódzkiej sandomierskiej trafiły w tej sprawie ponaglenia od inspekcji węglarstwa (25 stycznia), która wobec braku odpisów instrukcji w urzędach leśnych nie mogła wypełniać swoich obowiązków, oraz od KRPIŚ (16 lutego), połączone z naganą za opieszałość; *ibid.*, k. 54r, 55r–55v.

34 *Ibid.*, k. 57r–62v. Przykładem jest prowadzona w marcu 1827 r. korespondencja między komisją wojewódzką sandomierską a urzędem leśnym w Przedborzu, którego wątpliwości dotyczyły m.in. formy ksiąg sznurowych do biletów płatniczych, zaopatrzenia w marki węglarskie oraz tablice do określania miąższości mielerzy, zasad ewidencjonowania drewna przeznaczanego do zwęglenia, terminu ważności wcześniej wydanych przepisów (z 16 IX i 13 XI 1826 r.) dotyczących zasad prowadzenia dokumentacji i sprawozdawczości; *ibid.*, k. 57r–58r.

35 W tej sprawie Wydział Lasów KRPIŚ wysłał upomnienie do komisji wojewódzkiej; *ibid.*, k. 76r–76v.

36 *Ibid.*, k. 64r–64v. Egzemplarze instrukcji zostały przesłane przez KRPIŚ do komisji wojewódzkiej sandomierskiej dopiero 28 IV 1827 r.; *ibid.*, k. 63r–63v.

37 Por. artykuł 2 instrukcji; *ibid.*, k. 21r.

38 *Ibid.*, k. 74r–75r.

39 *Ibid.*, k. 71r, 72r–73v, 78r, 79r–82r. Na terenie województwa sandomierskiego planem węglarstwa na 1827 r. objęte zostały leśnictwa: Bodzentyn, Samsonów, Iłża i Małogoszcz, zaopatrujące zakłady samsonowskie, suchedniowskie, starachowickie, radoszyckie oraz bzińskie; *ibid.*, k. 72v–73r. Plan na 1828 r. dotyczył leśnictw: Bodzentyn, Samsonów, Iłża, Małogoszcz, Przedbórz, z których zamierzano dostarczać węgiel do zakładów suchedniowskich (wielkich pieców w Mostkach i Parszowie, fryszerek w Ostojowie, Ogonowie, Błocie, Berezowie, Stokowcu i Baranowie, projektowanych kuźnic sprzędzających w Pstrążnicy i Baranowie, fryszarki i gwoździarni w Suchedniowie), bzińskich (wielkiego pieca i fryszerek), samsonowskich (wielkiego pieca w Samsonowie, fryszerek w Jasiowie, Janaszowie, Humrze i Świątełku), starachowickich (wielkiego pieca w Starachowicach, fryszerek w Starachowicach, Marcinkowie, Wąchocku i Michałowie, kuźni żelaza profilowanego w Wąchocku) oraz radoszyckich (wielkiego pieca w Królewcu oraz fryszerek w Małachowie i Adamowie); *ibid.*, k. 79r–82r. W związku z przejściem przez rząd dóbr sztydlowieckich sporządzono także odrębny plan węglarstwa dla nowo utworzonego leśnictwa Szydłowiec, obejmujący okres od 1 VII do 31 XII 1828 r. (zaopatrywane miały być: wielki piec w Mroczkowie oraz fryszarki nad Kamienną); *ibid.*, k. 83r–85r; zob. J. Broda, H. Błaszyk, *op. cit.*, s. 156. Szczegółowa analiza treści wymienionych planów węglarskich będzie przedmiotem odrębnej publikacji autora.

40 Według Natalii Gąsiorowskiej-Grabowskiej decyzję w sprawie przekazania zarządu nad węglarstwem Wydziałowi Górnictwa Krajowego minister Drucki-Lubecki podjął już 22 IX 1828 r.; N. Gąsiorowska-Grabowska, *op. cit.*, s. 366.

41 APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 86r–86v, 88r. W reskrypcie KRPIŚ z 28 II 1829 r. podjęcie tej decyzji uzasadniono następująco: „Zważywszy, że zdarzający się brak węgla dla fabryk hutniczych szczególnież w nieregularnego dostarczania pańszczyźny do zwęglenia i nieregularnej wywózki węgla z lasu pochodził; zważywszy nadto, że usunięcie tych przeszkód, tamujących postęp produkowania węgla w właściwym czasie i w dostatecznej ilości

Struktura i treść instrukcji

Wydawana instrukcja, poprzedzona osobną stroną tytułową (k. 20r) i spisem treści (k. 20v), składa się z krótkiego wstępu oraz zapisanej w układzie *pagina fracta* (tekst wiodący po prawej stronie) części głównej, podzielonej tematycznie na trzy tytuły: o technice (I), administracji (II) i rachunkowości (III) węglarstwa, w ramach których wyróżniono rozdziały (we wszystkich tytułach) oraz działy (w tytułach II i III). Ustanowione przepisy sformułowano łącznie w 188 artykułach.

Edycji tekstu dokonano, opierając się na zasadach instrukcji wydawniczej Kazimierza Lepszego⁴², dokonując jednakże kilku modyfikacji uwzględniających specyfikę źródła. Zrezygnowano ze stosowania oddzielnych przypisów tekstowych i rzeczowych. Zmodernizowano pisownię wyrazów o podwójnym złożeniu liter, zastępując je odpowiednio formami: „assynacyą” – „asynacyję”, „assynacyi” – „asynacyi”, „atrybucyą” – „atrybucyjną”, „forszuss” – „forszus”, „forszussów” – „forszusów”, „offycyalistom” – „oficjalistom”, „offycyalistów” – „oficjalistów”, „kassy” – „kasy”, „Kommissya” – „Komisya”, „Kommissyi” – „Komisyi”, „kommissyom” – „komisyjom”, „kommunikować” – „komunikować”, „kommunikowanym” – „komunikowanym”, „kontrollą” – „kontrolą”, „kontrolli” – „kontrolli”, „kontrollowania” – „kontrolowania”, „kontrollowanie” – „kontrolowanie”, „korespondencye” – „korespondencyje”, „korespondencyi” – „korespondencyi”, „manualu” – „manuału”, „rapport” – „raport”, „rapporta” – „raporta”, „rapportami” – „raportami”, „rapportów” – „raportów”, „zaforszussowano” – „zaforszusowano”. Uswópniono pisownię słów zawierających literę „y”, zapisywaną obecnie jako „j” lub „i”, poprzez zastąpienie form: „bieżacey”, „blaszaney”, „caley”, „ciągley”, „dawniey”, „dokładney”, „dolney”, „dostateczney”, „dostrzeżoney”, „drugiey”, „Główney”, „Górnicey”, „hutney”, „iakié”, „iakiey”, „iednostayne”, „konieczney”, „którey”, „kulistey”, „lepiey”, „leśney”, „materyał”, „materyałem”, „materyału”, „mayster”, „maystra”, „maystrach”, „maystrami”, „maystrem”, „maystrowi”, „maystrów”, „mieysc”, „mieysca”, „mieyscach”, „mieysce”, „mieyscowe”, „mieyscowości”, „mieyscowych”, „mieyscowym”, „mieyscu”, „mnieyszą”, „mnieyszey”, „możney”, „nadeyściu”, „naydaley”, „naydogodnieyszem”, „naygruntowniey”, „naykorzystnieyszey”, „naymniey”, „nayniższey”, „nayoszczędnieyszemi”, „naypóźniey”, „nayprzód”, „nayrychley”, „nayściśley”, „nayściśleyszy”, „naywięcey”, „naywiększą”, „naywiększem”, „naywiększey”, „naytroskliwiey”, „niedokładney”, „nieinaczey”, „ninieyszey”, „niżey”, „obeymować”, „obeymuiące”, „obeyrzenia”, „offycyalistom”, „ogniowey”, „ogólney”, „oney”, „pilney”, „podwoyne”, „potrzebney”, „przepisaney”, „przynaymniey”, „przyymowanie”, „Rządowey”, „sączącey”, „słoiów”, „służącey”, „swey”,

od miejscowych dozorstw hutniczych zależy, bowiem te, mając pod swoją dyspozycją pańszczyznę, w każdym czasie potrzebną ilość onej, tak do węglenia, jako też do wywozu z lasu węgla, dostarczyć są w stanie, Komisya Rządowa postanowiła oddać węglarstwo, dotąd pod dozorem inspektora będące, pod szczególny kierunek respective dozorstw samsonowskiego i suchedniowskiego, a ogólny Wydziału Górnictwa Krajowego”; *ibid.*, k. 86r. Dymisjonowanego inspektora węglarstwa zobowiązano do protokolarnego przekazania dozorstw hutniczym drewna (przeznaczonego do zwęglenia oraz ułożonego w mielerzach), a także gotowego węgla, powiadomienia ich o zawartych z węglarzami kontraktach, rozliczenia się z majstrami węglarskimi, przekazania właściwym dozorstwom dokumentacji, suchedniowskiemu zaś – także wyposażenia kancelaryjnego. Miał on również rozliczyć podległych sobie podinspektorów oraz sporządzić w ciągu 14 dni protokół z przeprowadzonych czynności; *ibid.*, k. 89r–89v.

⁴² *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

„swoiey”, „szczególniey”, „średniey”, „średzinney”, „takowey”, „tey”, „trójkątney”, „ustanowionej”, „uszychtowanej”, „ważniejsze”, „ważniejszych”, „wewnętrzney”, „węglarskiej”, „więcey”, „Woiewódzkiej”, „wyżey”, „zakazanej”, „zayść”, „zapalney”, „zapewnionej”, „ziednostayną”, „znaydować”, „znaydowały”, „znaydujących”, „zpewney”, „zwyczajnych”, „żadney” formami: „bieżącej”, „blaszanej”, „całej”, „ciągłej”, „dawniej”, „dokładnej”, „dolnej”, „dostatecznej”, „dostrzeżonej”, „drugiej”, „Główniej”, „Górnicej”, „hutnej”, „jakie”, „jakiej”, „jednostajne”, „koniecznej”, „której”, „kulistej”, „lepiej”, „leśnej”, „materiał”, „materiałem”, „materiału”, „majster”, „majstra”, „majstrach”, „majstrami”, „majstrem”, „majstrowi”, „majstrów”, „miejsc”, „miejsca”, „miejscach”, „miejsce”, „miejscowe”, „miejscowości”, „miejscowych”, „miejscowym”, „miejscu”, „mniejszą”, „mniejszej”, „możnej”, „nadejściu”, „najdalej”, „najdogodniejszym”, „najgruntowniej”, „najkorzystniejszy”, „najmniej”, „najniższej”, „najoszczędniejszymi”, „najpóźniej”, „najprzód”, „najrychlej”, „najściślej”, „najściślej”, „najwięcej”, „największą”, „największym”, „największej”, „najtroskliwiej”, „nie dokładnej”, „nie inaczej”, „niniejszej”, „niżej”, „obejmować”, „obejmujące”, „obejrzenia”, „oficjalistom”, „ogniowej”, „ogólnej”, „onej”, „pilnej”, „podwójne”, „potrzebnej”, „przepisanej”, „przynajmniej”, „przyjmowanie”, „Rządowej”, „sączącej”, „słojów”, „służącej”, „swej”, „swojej”, „szczególniej”, „średniej”, „średzinnej”, „takowej”, „tej”, „trójkątnej”, „ustanowionej”, „uszychtowanej”, „ważniejsze”, „ważniejszych”, „wewnętrznej”, „węglarskiej”, „więcej”, „Woiewódzkiej”, „wyżey”, „zakazanej”, „zajść”, „zapalnej”, „zapewnionej”, „z jednostajną”, „znajdować”, „znajdowały”, „znajdujących”, „z pewnej”, „zwyczajnych”, „żadnej”. Podobnie uczyniono w przypadku wyrazów z literą „i”, zamiast której współcześnie stoi „j”; formy: „administracyne”, „dozorujących”, „działającego”, „farbujący”, „formujące”, „formuie”, „gatunkuie”, „iada”, „iak”, „iaka”, „iaką”, „iaki”, „iakiey”, „iako”, „iakowa”, „ieden”, „iednak”, „iednego”, „iedney”, „iednostayne”, „iednym”, „iego”, „iest”, „ieszcz”, „ieżeli”, „maią”, „maiącą”, „maiące”, „maiącego”, „maiący”, „monituie”, „następuiącą”, „następujące”, „następujących”, „nawzajem”, „niey”, „obeymujące”, „objaśnienia”, „objazdach”, „objazdów”, „objazdu”, „obietuie”, „objeżdżać”, „objeżdzie”, „obsypuie”, „odbywają”, „okazujące”, „poiedyncze”, „poiedynczego”, „policynie”, „policynych”, „posiadaią”, „posiadający”, „pozwalaią”, „Prezydującego”, „projekt”, „przebiiania”, „przestępują”, „przyjęcie”, „przyjmuje”, „przypadaiącą”, „przystępuie”, „przyzwoitey”, „rewidui”, „rodzai”, „Rządowej”, „sprawuicy”, „stosuie”, „swoiey”, „trzymające”, „trzymający”, „ulegają”, „umieią”, „urządzaią”, „wcielaiącego”, „Woiewódzką”, „Woiewódzkiej”, „Woiewództwach”, „współdziałającego”, „wydaie”, „wynikająca”, „wyrównywaiącego”, „zapisuie”, „zasypuie”, „zdaie”, „ziednostayną”, „zostaią”, „zostai”, „zostawiać” podano odpowiednio jako: „administracyjne”, „dozorujących”, „działającego”, „farbujący”, „formujące”, „formuje”, „gatunkuje”, „jada”, „jak”, „jaka”, „jaką”, „jaki”, „jakiej”, „jako”, „jakowa”, „jeden”, „jednak”, „jednego”, „jednej”, „jednostajne”, „jednym”, „jego”, „jest”, „jeszcze”, „jeżeli”, „mają”, „mającą”, „mające”, „mającego”, „mający”, „monituje”, „następują”, „następujące”, „następujących”, „nawzajem”, „niej”, „obejmujące”, „objaśnienia”, „objazdach”, „objazdów”, „objazdu”, „obietuje”, „objeżdżać”, „objeżdzie”, „obsypuje”, „odbywają”, „okazujące”, „poiedyncze”, „poiedynczego”, „policyjne”, „policyjnych”, „posiadają”, „posiadający”, „pozwalają”, „Prezydującego”, „projekt”, „przebijania”, „przestępują”, „przyjęcie”, „przyjmuje”, „przypadającą”, „przystępuje”, „przyzwoitej”, „rewiduje”, „rodzaju”, „Rządowej”, „sprawujący”, „stosuje”, „swojej”, „trzymające”, „trzymający”,

„ulegają”, „umieją”, „urządząca”, „wcielającego”, „Wojewódzką”, „Wojewódzkiej”, „województwach”, „współdziałającego”, „wydaje”, „wynikająca”, „wyrównywającego”, „zapisuje”, „zasypuje”, „zdaje”, „z jednostajną”, „zostają”, „zostaje”, „zostawując”. Zmodernizowano pisownię łączną i rozłączną (m.in. zastępując formę „nakoniec” przez „na koniec”, „nie zupełnie” przez „niezupełnie”) oraz uzupełniono brakujące znaki diakrytyczne (m.in. „dowoz” – „dowóz”, „lesnych” – „leśnych”). Uwspółcześniono także zasady zapisu wielkich i małych liter. Liczebniki w przedziale od 1 do 10 zapisywano słownie lub cyframi zgodnie z formą występującą w oryginale, a powyżej 10 – cyframi. Występujące w tekście skróty: „1.m”, „2gi”, „3ci”, „4ty” rozwinięto, zapisując słownie odpowiednio jako: „pierwszym”, „drugim”, „trzecim”, „czwartym”. Wtrącenia łacińskie zaznaczono kursywą, w przypisach dolnych zamieszczając ich tłumaczenie. Zmodernizowano pisownię zapożyczonych z języka łacińskiego wyrazów: „annexami”, „annexem”, „dyspozycyie”, „examinować”, „exemplarzach”, „ekstrakt”, „instrukcja”, „instrukcję”, podając je odpowiednio w formach: „aneksami”, „aneksem”, „dyspozycyje”, „egzaminować”, „egzemplarzach”, „ekstrakt”, „instrukcyja”, „instrukcyjne”. Uwspółcześniono zapis końcówek „ą” i „ę”, słowa: „assynacją”, „kopią”, „manipulacją”, „pomieszaneypisując (z uwzględnieniem wcześniej wymienionych zasad modernizacji) odpowiednio jako: „asygnację”, „kopię”, „mniupulację”, „pomieszanej”. Zmodernizowano także zapis wyrazów: „bebezpieczeństwa” („bezpieczeństwa”), „kłaśdz” („kłaść”), „ośm” („osiem”), „utrzymywane” („otrzymywane”), „zabezpieczenia” („zabezpieczenia”). Oryginalną pisownię zachowano w następujących przypadkach: „administracyi”, „administracyja”, „administracyjnymi” (administracji, administracja, administracyjnymi), „asygnacyi”, „asygnacyję” (asygnacji, asygnację), „atrybucyją” (zakresem kompetencji), „bezpośredniemi” (bezpośrednimi), „bezprzestannie” (nieustannie), „cienkiem” (cienkim), „czem” (czym), „defraudacyi” (defraudacji), „dobywanie” (wydobywanie, wyjmowanie), „dogodnem” (dogodnym), „dostarczaniemi” (dostarczonymi), „dozierać” (doglądać), „Dyrekcji” (Dyrekcji), „dyspozycyi”, „dyspozycyje” (dyspozycji, dyspozycje), „fantować” (brać w zastaw, zajmować, konfiskować), „forszus”, „forszuszów” (zaliczka, zaliczek), „głównem” (głównym), „górniczemi” (górniczymi), „hutnego”, „hutnej”, „hutnemi” (hutniczego, hutniczej, hutniczymi), „inspekcyja” (inspekcja), „instrukcyi”, „instrukcyja” (instrukcji, instrukcja), „jeneralnego”, „jeneralnemi”, „Jeneralny”, „jeneralnych” (generalnego, generalnymi, Generalny, generalnych), „kaliskiem” (kaliszkiem), „każdą razą” (każdym razem), „każdym” (każdym), „Komisji” (Komisji), „komisyjom” (komisjom), „korespondencyje” (korespondencje), „koszta” (koszty), „krakowskiem” (krakowskim), „kwalifikację” (kwalifikację), „lubo” (choć), „magazynowemi” (magazynowymi), „małym” (małym), „manipulacyi” (manipulacji), „marków” (marek), „miesięcznemi” (miesięcznymi), „mocen będzie” (będzie mógł), „monita” (monity), „możnej” (możliwej), „nadgrody” (nagrody), „nadleśnemi” (nadleśnymi), „najoszczędniejszymi” (najoszczędniejszymi), „najprzód” (najpierw), „największem” (największym), „należytości”, „należytość” (należności, należność), „obstalowania” (zamówienia), „odwiezionem” (odwiezionym), „osiadłemi” (osiadłymi), „ostatecznem” (ostatecznym), „otwartem” (otwartym), „parobcy” (parobkowie), „pewnemi” (pewnymi), „podleśnemi” (podleśnymi), „podległemi” (podległymi), „podwładnemi” (podwładnymi), „policyi” (policji), „poprzedniem” (poprzednim), „porównywa” (porównuje), „produkcyi” (produkcji), „przedstawionem” (przedstawionym), „przestąpienia” (naruszenia), „przestępnych” (przestępców), „przeto” (w związku z tym), „przytomnym” (obecny), „raporta” (raporty), „sandomier-

skiem” (sandomierskim), „swemi” (swymi), „szczególnem” (szczególnym), „szychtowanie” (przygotowywanie), „technicznymi” (technicznymi), „tem” (tym), „uczniewie” (uczniowie), „upatrzonem” (upatrzonym), „uptynieniu” (uptywie), „uprzątzeniu” (uprzątnięciu), „uszychtowanej”, „uszychtowaniu”, „uszychtowany” (przygotowanej, przygotowaniu, przygotowany), „w odłamie” (na przełomie), „warsztwie”, „warsztwy” (warstwie, warstwy), „węglarskiem”, „węglarskimi” (węglarskim, węglarskimi), „węglania”, „węglić” (zwęglania, zwęglać), „wiele” (ile), „właściwem”, „właściwymi” (właściwym, właściwymi), „woza” (wozu), „wspólnem” (wspólnym), „wszystkiego” (całego), „wszystkimi” (wszystkimi), „wszystko” (całe), „wszystkiem” (wszystkim), „wyciągnienu” (wyciągnięciu), „wygotować” (przygotować), „wynadgrodenia” (wynagrodzenia), „zaforszuszowano” (zaliczkowano), „zasiągnięcia” (zasięgnięcia), „zasłonionym” (zasłoniętym), „zostawując” (zostawiając), „zupełnem” (zupełnym), „zwęglonem” (zwęglonym). Uswójczono zasady interpunkcji oraz ujednolicono pisownię nagłówków. Podkreślenia pozostawiono zgodnie z oryginałem, natomiast pominięto występujące w tekście kustosze.

We wstępnej części dokumentu (k. 21r) wymieniono podstawę prawną instrukcji, którą stanowiło zarządzenie nr 20211 z 23 marca 1826 r. o włączeniu lasów górniczych do skarbowych. W ramach tytułu I, poświęconego technice węglarstwa, wyróżniono cztery rozdziały. W pierwszym z nich zawarto ogólne wytyczne dotyczące sposobu i okresu prowadzenia prac węglarskich. Za obowiązującą uznano technikę zwęglania drewna w stosach naziemnych jako najkorzystniejszą spośród możliwych (artykuł 1, k. 21r). Decyzja ta jest zgodna z opinią Brinkena, który w swojej publikacji dokonał oceny trzech stosowanych ówczynie metod produkcji węgla drzewnego: w jamach ziemnych, stałych piecach i stosach⁴³. Następnie określono czas realizacji robót węglarskich w skali roku – od początku kwietnia do końca października (z uwzględnieniem możliwości wykroczenia poza wyznaczone ramy w uzasadnionych przypadkach) (artykuł 2, k. 21r), co stanowi doprecyzowanie okresu podanego w pracy Brinkena („od wiosny do jesieni”)⁴⁴. Dalej z uwagi na konieczność oddzielnego zwęglania różnych rodzajów drewna⁴⁵ ustalono jego podział na twarde (brzozowe, bukowe, dębowe, grabowe, jesionowe, klonowe, olchowe i wiązowe) oraz miękkie (jodłowe, lipowe, modrzewiowe, sosnowe, świerkowe, topolowe⁴⁶ i wierzbowe)⁴⁷, wyróżniając przy tym surowiec z części nadziemnej drzew, z podziałem na łupany⁴⁸ i w stanie okrągłym, a także karpinowy, tj. pozyskany z korzeni i pniaków (artykuły 3 i 4, k. 21r, 21v). Zrezygnowano tym samym z postulowanego przez Brinkena odrębnego traktowania poszczególnych rodzajów (gatunków) drzew oraz drewna gałę-

43 J. Brinken, *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, Warszawa 1825, s. 11–16.

44 Ibid., 16.

45 Zob. *ibid.*, s. 25.

46 W wydawanym dokumencie (artykuł 4, k. 21v) odrębnie wymieniono także drewno topoli osiki (*Populus tremula* L.).

47 W swojej pracy Brinken wyróżniał drewno twarde i miękkie (oraz analogiczne rodzaje węgla) (J. Brinken, *op. cit.*, s. 8, 18, 25, 38), podając jedynie przykładowe taksomy posiadających je drzew (twarde – dąb, grab, klon, miękkie – osika, topola; *ibid.*, s. 8). Współcześnie uważa się, że cechą determinującą konieczność oddzielnego zwęglania różnych rodzajów drewna jest ich zbliżona gęstość, od której zależy czas tego procesu; J. Surmiński, *Węglarstwo leśne. I. Mielerze*, Poznań 2002 (*Prace Komisji Nauk Rolniczych i Komisji Nauk Leśnych*, t. 92, *Prace z zakresu nauk leśnych*), s. 76.

48 Według Brinkena łupanemu powinno podlegać drewno w stanie okrągłym o średnicy przekraczającej 6 cali (grubość uzyskanych szczap powinna mieścić się w przedziale 6–8 cali); J. Brinken, *op. cit.*, s. 10.

ziowego⁴⁹. Przyjęto zasadę, że do zwęglania przeznaczane będzie drewno odpowiednio wysuszone i zdrowe (artykuł 5, k. 21v), podczas gdy Brinken ze względów oszczędnościowych słusznie dopuszczał także możliwość wykorzystania w tym celu drewna częściowo uszkodzonego przez grzyby patogeniczne i szkodniki owadzie⁵⁰.

Zawarte dalej wytyczne dotyczące techniki węglarskiej w większości zaczerpnięto z pracy Brinkena (1825 r.), dokonując przy tym pewnych uściśleń i uzupełnień. W rozdziale drugim, dotyczącym budowy stosów, za obowiązujące uznano zwęglanie drewna w mielerzach o objętości od 30 do 80 sążni leśnych (artykuł 6, k. 21v), odpowiadających „wielkim stosom” w cytowanej pracy. Opierając się na doświadczeniach przodującego wówczas węglarstwa niemieckiego, postulował on wykorzystanie ich w warunkach polskich jako bardziej wydajnych⁵¹ porównaniu ze „stosami małymi” (o objętości 12–30 sążni)⁵². W odniesieniu do zasad lokalizacji mielerzy zalecenia Brinkena uzupełniono o konieczność zapewnienia węglarzom dostępu do stosu w formie okrężnego chodnika o szerokości 2–3 stóp oraz możliwie sprawnego dowozu przeznaczonego do zwęglania drewna (artykuł 7, k. 21v). W razie potrzeby podwyższenia centralnej części powierzchni⁵³ wyznaczonej na ułożenie stosu („kotliny”) dopuszczono nieco wyższą wartość maksymalną: 14 cali (artykuł 11, k. 22r) względem 12 cali (według Brinkena)⁵⁴. W instrukcji przewidziano również bieżące wykorzystanie (do wysypania powierzchni kotliny oraz jako składnika „opony”⁵⁵) prochu węglowego zebranego ze starych kotlin (artykuł 12, k. 22r–22v). Z opisanych przez Brinkena dwóch rodzajów mielerzy, wyróżnionych przezeń ze względu na ich budowę (sposób wypełnienia surowcem węglarskim), tj. „stosów ustawianych”⁵⁶ (sztuki drewna umieszczone w pozycji zbliżonej do pionowej) i „stosów układanych”⁵⁷ (drewno w pozycji horyzontalnej)⁵⁸, do praktycznego zastosowania – zgodnie z sugestią tego autora⁵⁹ – wybrano pierwszy z nich (artykuły 13–17, k. 22v–23r) jako zapewniający lepszy przebieg procesu zwęglania. Zwrócono przy tym uwagę na konieczność odwrotnego stawiania szczap wyrabianych z odziomkowych części drzew (artykuł 15, k. 22v), co wynikało z ich kształtu (naturalnie większej zbieżystości dolnych odcinków pni). Z opisów

49 Ibid., s. 9–10, 38. W rozdziale *O rozmaitości drzewa węglowego* Brinken dokonał szczegółowej oceny przydatności surowca drzewnego w zależności od gatunku, wieku, stanu zdrowotnego, pochodzenia z określonej części morfologicznej, terminu ścinki oraz sposobu wyrabiania; *ibid.*, s. 5–11.

50 Ibid., s. 8.

51 Do zalet korzystania ze „stosów wielkich” zaliczono relatywnie mniejszą powierzchnię „opony” (okrywy ograniczającej podczas zwęglania dostęp powietrza do wnętrza mielerza), a także mniejszą czasowo- i kosztochłonność obsługi; *ibid.*, s. 18.

52 Ibid., s. 17–18.

53 Brinken postulował takie rozwiązanie w przypadku gruntów gliniastych, nieprzepuszczalnych, przy możliwym gromadzeniu się wody w kotlinie; *ibid.*, s. 22.

54 Ibid.

55 Zalecano, aby opona stanowiła mieszaninę gliny, piasku i prochu węglowego, co miało zapewnić odpowiednią spoiwość i nieprzepuszczalność powietrza; *ibid.*, s. 28.

56 Inaczej: stojących; według bardziej szczegółowego podziału w ich obrębie można wyróżnić mielerze: słowiańskie – zbudowane z jednej warstwy przeznaczonych do zwęglania polan, włoskie (tyrolskie) – dwuwarstwowe, oraz niemieckie – trójwarstwowe (odpowiadające typowi opisanemu w pracy Brinkena); *ibid.*, s. 24, fig. 3; J. Surmiński, *op. cit.*, s. 56–57.

57 Mielerze tego typu użytkowane były wówczas głównie na terenie Szwecji. W Polsce stopy „leżące” określano mianem „byków”; korzystano z nich m.in. na terenie klucza samsonowskiego w początkach XIX w.; J. Brinken, *op. cit.*, s. 25; J. Surmiński, *op. cit.*, s. 56; B. Kozak, *Stan górnictwa i hutnictwa w kluczu samsonowskim w świetle ilustracji z 1809 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2021, nr 3, s. 179.

58 J. Brinken, *op. cit.*, s. 23–25.

59 Ibid., s. 25.

zawartych w rozdziałach o budowie stosów (II) (k. 22r–22v) oraz ich obsłudze (III) (k. 23r) wynika, że za obowiązujący uznano sposób rozpalania mielerza „u dołu”, tj. za pomocą dłuższej „żerdzi zapalnej”, wprowadzanej do usytuowanego przy podłożu kanału („otworu zapalnego”), biegnącego do centralnie usytuowanej, pionowej „średziny”⁶⁰, zawierającej podpałkę⁶¹. W instrukcji nie uwzględniono podanej przez Brinkena alternatywnej metody, polegającej na rozniecaniu ognia od górnej części stosu („czapki”⁶²) przy użyciu „kosza”⁶³, która powodowała mniejsze straty drewna, była jednak bardziej czasochłonna i wymagała wysokich kwalifikacji od węglarzy⁶⁴. Rozpalanie mielerzy nakazywano przeprowadzać w godzinach rannych dla zapewnienia właściwej kontroli tego procesu (artykuł 21, k. 23r). Instrukcja wskazywała także na konieczność schładzania „opon” stosów podczas silnych upałów poprzez skrapianie ich wodą (artykuł 27, k. 24r). W rozdziale IV, dotyczącym postępowania z uzyskanym produktem, ustalono zasady jego segregacji przez węglarzy, przy czym ograniczono się do kryterium jakościowego (podział na węgle „doskonale wypalone” i „niedopalone”) (artykuł 32, k. 24r), rezygnując z dodatkowo proponowanej przez Brinkena klasyfikacji wielkościowej (węgle „grube”, „mate” i „drobne”)⁶⁵. W instrukcji ustalono objętość wozów koszowych przeznaczonych do transportu węgla⁶⁶, dzieląc je na pojedyncze (o objętości 10 korców) oraz podwójne (20-korcowe) (artykuł 37, k. 24v). Ponadto dla zapewnienia bieżącej kontroli postanowiono wyposażyć w miary półkoszowe (o objętości 5 korców) i koszowe (10-korcowe) zarówno węglarzy, jak i pisarzy magazynowych przy hutach (artykuł 38, k. 24v). Odniesiono się także do obowiązku zabezpieczania przewożonego na wozach węgla przed niekorzystnym wpływem czynników atmosferycznych. Oprócz zalecanego przez Brinkena okrywania ładunku słomą⁶⁷ w pierwszej kolejności proponowano używanie w tym celu płótna (artykuł 40, k. 24v); było to rozwiązanie droższe, jednak z pewnością bardziej uzasadnione z uwagi na ryzyko zaproszenia ognia. Woźniców zobowiązano także do ostrożnej jazdy w celu uniknięcia kruszenia się transportowanego węgla (artykuł 42, k. 25r), co, zważywszy na ogólny zły stan gruntowych dróg leśnych⁶⁸, było zapewne trudne do wyegzekwowania. W kwestii oceny jakości produktu po jego dostarczeniu do magazynu interesujące jest zawarte w instrukcji uzupełnienie podanych przez Brinkena kryteriów⁶⁹ o właściwości rezonansowe węgla (artykuł 44, k. 25r). Odnośnie do zasad jego magazynowania (których stanowienie leżało już w zakresie kompetencji zarządców hut) postulowano jedynie odrębne składowanie węgla uzyskanych z drewna twardego i miękkiego (artykuł 47, k. 25v), co podobnie

60 Średzina – pionowy kanał usytuowany w centralnej części mielerza (o średnicy u podstawy wynoszącej 16 cali), ograniczony 2 lub 3 „żerdziami średzinnymi” (grubości 2–3 cali), na wysokości 4–8 stóp związanych wiciami; w dolnej części (do 2–4 stóp) wypełniony podpałką i łączący się z „otworem zapalnym”; *ibid.*, s. 23.

61 *Ibid.*, s. 23, 29–30.

62 Czapka – górna część mielerza, którą dla uzyskania sferycznego kształtu stosu układano z gałęzi i karpiny; *ibid.*, s. 24.

63 Kosz – wstawiany do średziny pleciony pojemnik cylindrycznego kształtu (równy wysokości stosu), w całości wypełniony materiałem łatwopalnym; *ibid.*

64 *Ibid.*, s. 34–35.

65 *Ibid.*, s. 38.

66 Zob. *ibid.*, s. 41.

67 *Ibid.*

68 Zob. B. Kozak, *op. cit.*, s. 173–174.

69 Zob. J. Brinken, *op. cit.*, s. 41–42.

jak w przypadku zasad segregacji (artykuł 32, k. 24r) stanowiło uproszczenie względem propozycji Brinkena⁷⁰.

Dalszą część edytowanego dokumentu (tytuł II) poświęcono kwestiom administracji węglarstwa. Zgodnie z przyjętymi ustaleniami miały ją sprawować dwa odrębne pionory organizacyjne, podległe Wydziałowi Lasów KRPIŚ. Nadzór nad produkcją węgla drzewnego, realizowaną przez majstrów oraz ich pomocników, prowadzić mieli przedstawiciele istniejącej administracji leśnej (określeni jako „urzędnicy dozoru”), natomiast kierownictwo powierzono nowo utworzonej inspekcji węglarstwa, składającej się z inspektora oraz podinspektorów („urzędników kierujących”) (artykuły 48 i 49, k. 25v; zob. 30v), którym leśny personel terenowy podlegał służbowo w sprawach związanych z węglarstwem (artykuł 86, k. 29r). Zagadnienia transportu i oceny jakości dostarczanego produktu znalazły się w gestii odbiorców, tj. zarządów hut (artykuł 155, k. 34v–35r). Przyjęty model znacząco różnił się od koncepcji Brinkena, zgodnie z którą dozór nad produkcją węgla sprawować miały wspólnie administracja „wyrabiająca” (urzędy leśne) oraz „spożywająca” (kierownictwa hut) w oparciu o prowadzone dzienniki (odpowiednio: „leśno-węglarskie” i „hutniczo-węglarskie”)⁷¹.

Treść tytułu II podzielono na cztery rozdziały. W pierwszym z nich scharakteryzowano „urzędników kierujących”, w tym stanowisko inspektora (dział 1), określając jego rangę oraz relacje służbowe z innymi urzędnikami, ogólne zasady sporządzania przezeń rocznego planu gospodarczego z zakresu węglarstwa w podległym obrębie, procedury związane z przyjmowaniem do pracy majstrów węglarskich, przydzielaniem im przeznaczonych do zwęglenia drewna oraz zawieraniem kontraktów, sposoby sprawowania nadzoru, a także kwestie korespondencji i sprawozdawczości (artykuły 51–84, k. 25v–29r). W hierarchii organizacyjnej administracji leśnej inspektorowi nadano wysoką rangę nadleśnego generalnego (generalnego), podporządkowując mu podinspektorów oraz urzędy leśne w zakresie węglarstwa, a także przydzielając sekretarza (z rangą nadleśniczego) do pomocy przy pracach kancelaryjnych. Zarządzanie produkcją węgla drzewnego w przypisanym obrębie zamierzano realizować w oparciu o roczny plan, opracowany na podstawie udostępnionych danych dotyczących rozmiaru pozyskania drewna w podległych leśnictwach oraz wielkości zapotrzebowania na paliwo ze strony miejscowych zakładów metalurgicznych. Sporządzony projekt zatwierdzać miał Wydział Lasów po uprzedniej konsultacji z Wydziałem Górnictwa KRPIŚ. Inspektor zobowiązany został do zapewnienia wystarczającej dla realizacji planu liczby odpowiednio wykwalifikowanych i rzetelnych majstrów węglarskich. Ustalono także zasady przydzielania im wyrobionego drewna w dostosowaniu do podziału organizacyjnego lasów rządowych z zachowaniem zasady możliwie najmniejszej odległości od stanowisk węglarskich (w granicach jednej straży leśnej). Węgiel uzyskany z przypisanego obszaru (obróbu węglarskiego) miał być dostarczany do jednego, wyznaczonego odbiorcy. Po zawarciu kontraktów z majstrami węglarskimi (według opisanej procedury) inspektora zobowiązano do podjęcia czynności kontrolnych, w ramach których co najmniej dwukrotnie podczas trwających prac węglarskich powinien dokonać wizytacji każdego z podległych obrębów. Kontrole terenowe, przeprowadzane w obecności

70 Brinken wskazywał na potrzebę odrębnego przechowywania węgla wyrobionych z drzew iglastych i liściastych, a w ramach tego podziału – także węgla „grubych”, „małych” i „drobnych”; *ibid.*, s. 43, zob. *ibid.* s. 38.

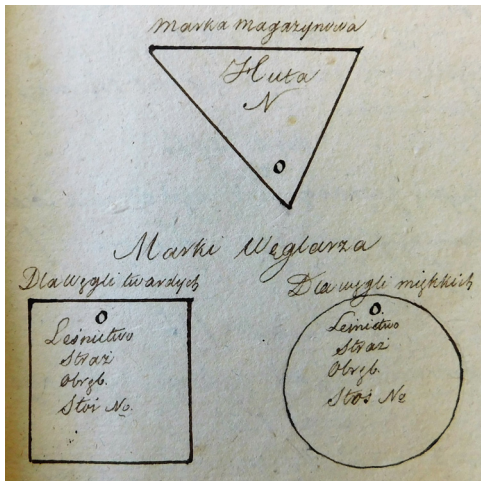
71 *Ibid.*, s. 57–60.

podinspektora (a w uzasadnionej potrzebie także miejscowego nadleśniczego), dotyczyły głównie kwestii technicznych, w tym wydajności produkcji, stanu dróg dowozowych oraz rzetelności zaangażowanego personelu – zarówno węglarzy, jak i nadzorujących ich urzędników. Poza bieżącą korespondencją z podległymi pracownikami, władzami wojewódzkimi i zarządami hut inspektor zobowiązany został do sporządzania comiesięcznego raportu z postępów prac na potrzeby KRPIŚ oraz Głównej Dyrekcji Górniczej.

W dziale 2 analogicznie scharakteryzowano stanowisko podinspektora (artykuły 85–109, k. 29r–30v). Zgodnie z instrukcją pełnił on swoje obowiązki na terenie przydzielonego okręgu (objazdu), gdzie w sprawach związanych z węglarstwem był bezpośrednim przełożonym miejscowych podleśnych, strażników i strzelców. Do jego kompetencji należało m.in. kierowanie produkcją od strony technicznej w oparciu o udostępnione dokumenty (w tym plan roczny), dobór węglarzy oraz weryfikację ich wiedzy fachowej, zapewnienie możliwości praktycznej nauki zawodu przez uczniów, uczestnictwo w zawieraniu kontraktów z majstrami, prowadzenie czynności kontrolnych (w obecności podleśnego) – zwłaszcza w zakresie ilości przeznaczonego do zwęglenia drewna, wywozu produktu (m.in. przestrzegania ustalonej objętości wozów) oraz rozliczeń finansowych z węglarzami. Interesująca jest przy tym informacja o dostrzeganiu negatywnego wpływu lokalizacji mielerzy na środowisko leśne. Oprócz bieżącej korespondencji z podleśnymi, urzędami leśnymi i dozorstwami hut podinspektor zobowiązany był do comiesięcznego składania raportu swojemu przełożonemu.

W rozdziale II określono kompetencje w zakresie węglarstwa „urzędników dozorujących”: urzędów leśnych (dział 1) oraz podległego personelu terenowego (dział 2) (artykuły 110–140, k. 30v–33v). Rządowa administracja leśna zobowiązana była do bezpłatnego przekazywania drewna przeznaczonego do zwęglenia oraz na potrzeby obsługi technicznej mielerzy. Urzędy leśne przyjmować miały również od dozorstw hutniczych wynagrodzenie dla węglarzy. Środki te zamierzano przekazywać w formie trzech zaliczek w dwumiesięcznych odstępach. Uiszczenie należności wobec majstrów węglarskich miało następować po rozliczeniu wypalenia każdego kolejnego mielerza, z czasowym wstrzymaniem ostatniej wypłaty na poczet wyegzekwowania ewentualnych kar. Zadaniem podleśnych, będących bezpośrednimi przełożonymi węglarzy, było sprawdzanie objętości drewna w mielerzach, bieżące dozorowanie procesu zwęglania i jego dokumentowanie w dzienniku węglarskim, kontaktowanie się z dozorstwami hut w sprawach organizacji wywozu węgla, rozliczanie jego ilości oraz wystawianie majstrom asygnat („biletów płatniczych”) realizowanych przez urzędy leśne. Warto odnotować, że dla usprawnienia czynności kontrolnych ustanowiono obowiązek oznaczania mielerzy słupami z naniesionymi numerami porządkowymi, nadawanymi w ramach danego obrębu węglarskiego. Obowiązkiem podleśnych było również raportowanie bieżącej sytuacji: w sprawach technicznych – podinspektorom węglarskim, natomiast w dziedzinie rachunkowości oraz przypadków szkodnictwa – urzędom leśnym. Strażnikom i strzelcom powierzone zostało zabezpieczenie przed kradzieżą przygotowanego do zwęglania drewna, nadzór nad bezpieczeństwem pożarowym oraz egzekwowanie innych przepisów z zakresu ochrony lasu.

Rozdział III poświęcono organizacji pracy węglarzy: majstra węglarskiego (dział 1) oraz jego pomocników (dział 2) (artykuły 141–154, k. 33v–34v). Kierującego zespołem zobowiązano do przestrzegania odpowiednich przepisów, kładąc szczególny nacisk na stosowanie właściwej techniki oraz bezpieczeństwo pożarowe. W gestii majstra węglar-

Ryc. 1. Wzory marki magazynowej oraz marek węglarskich według instrukcji z 1826 r. (Źródło: APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 34r)

skiego pozostawiono sprawy zatrudniania i wynagradzania pomocników, do których oprócz czeladników zaliczono także przysposabiających się do zawodu uczniów. Określono przy tym minimalny wiek terminatorów, wynoszący 14 lat. Przy pracach węglarskich zabroniono zatrudniania kobiet. W instrukcji zawarto ustalenia dotyczące sposobu rozliczania się z ilości wysłanego do odbiorcy węgla przy pomocy blaszanych marek, odpowiadających objętości pojedynczego wozu (10 korców): magazynowych, przekazywanych majstrowi przez woźnicę jako dowód odebranego ładunku i stanowiących podstawę do wystawienia przez podłego asygnaty („biletu płatniczego”),

oraz węglarskich, wydawanych woźnicy przez węglarza. W dokumencie zamieszczono także ich wzory w formie graficznej (Ryc. 1). Dla marek magazynowych przewidziano kształt trójkątny, dla węglarskich zaś – okrągły lub kwadratowy, odpowiednio dla węgla miękkiego bądź twardego. Zamieszczone na nich opisy umożliwiały identyfikację odbiorcy (huty) oraz pochodzenia ładunku (numer mielerza). Na majstra nałożono także obowiązek prowadzenia książki płatniczej, dokumentującej otrzymane przezeń należności.

W rozdziale IV określono procedury związane z odbiorem węgla przez administrację zakładów metalurgicznych (artykuły 155–170, k. 34v–36r). Do obowiązków zarządu huty należało zorganizowanie jego transportu oraz ocena jakości, co należało do zakresu czynności pisarza magazynowego. Wysyłając zaprzęgi do wskazanego przez podłego miejsca, powinien on zaopatrywać woźniców w marki magazynowe. Do transportu miały być wykorzystywane wozy o ustalonej ładowności, zweryfikowanej i potwierdzonej przez podinspektora urzędowym o cechowaniu pojazdu oraz świadectwem złożonym u pisarza magazynowego. Wśród zasad obowiązujących woźniców wymieniono zakaz przewożenia nie w pełni ugaszonego węgla, stwarzającego zagrożenie pożarowe. Zastrzeżenia zarządu huty względem złego stanu dróg leśnych, rzutującego na koszty transportu, miały być konsultowane z inspektorem. Wskaźnik strat ładunku powstałych w czasie przewozu⁷² zamierzano ustalić empirycznie, przy czym próby miały być realizowane przez dozorstwa hut przy udziale inspektora, a ustalona wartość podlegała zatwierdzeniu przez KRPIŚ. Przyjmowanie węgla do magazynu wraz z wynikiem oceny jego jakości należało odnotowywać w dzienniku prowadzonym przez pisarza. Co miesiąc inspektor miał otrzymywać stosowny wyciąg, wykorzystywany przy kontrolowaniu pracy podległych mu węglarzy.

W tytule trzecim zawarto zasady prowadzenia rachunkowości z podziałem na obowiązki administracji leśnej (rozdział I) oraz inspekcji węglarstwa (rozdział II) (artykuły 171–188, k. 36r–38r). Jako podstawowy w tym zakresie dokument przyjęto prowadzony

⁷² Chodziło zapewne o częściowe kruszenie się fragmentów węgla pod wpływem wstrząsów i wzajemnego tarcia; zob. APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 36r.

przez urzędy leśne manual (rachunek) węglarski, stanowiący aneks do manualu leśnego. Miał on zawierać informacje dotyczące ilości węgla dostarczonego poszczególnym zakładom metalurgicznym oraz zużytego na ten cel drewna, kosztów zatrudnienia węglarzy i drwali, wysokości pobranych zaliczek oraz końcowego rozliczenia z odbiorcami. Po zakończeniu prac węglarskich urząd leśny zobowiązano do rozliczenia się z majstrami oraz dozorstwami hut. Po przeprowadzeniu wymaganych czynności do manualu miały zostać dołączone dodatkowe dokumenty: plan węglarstwa, kontrakt z majstrem, wystawione przez podleśnego „bilety płatnicze”, sporządzony przez pisarza magazynowego wykaz przyjętego węgla oraz decyzja inspektora odnośnie do wynagrodzenia dla majstra, po czym następowało jego zamknięcie. Kolejny etap obejmował ustalenie przez podinspektora przy udziale podleśnego ilości pozostałego drewna oraz porównanie jej z dostarczoną dokumentacją. Protokół z tej czynności stanowić miał kolejny załącznik do manualu. Po skonfrontowaniu zgromadzonych danych z raportami podleśnego oraz własnymi spostrzeżeniami podinspektor zobowiązany był uzupełnić dokumentację i przekazać ją swojemu przełożonemu. Inspektor po sprawdzeniu manualu z początkiem grudnia miał złożyć go w urzędzie leśnym wraz z poleceniem ostatecznego rozliczenia się z dozorstwami hut. Jego obowiązkiem było także sporządzenie zbiorczego wyciągu z rachunków węglarskich wszystkich podległych leśnictw i jego przekazanie KRPIS (15 grudnia).

Pod sporządzonym 20 grudnia 1826 r. w Warszawie dokumentem z upoważnienia ministra swoje podpisy złożyli: radca stanu Ludwik Plater, naczelnik wydziału Józef Englert⁷³ oraz sekretarz generalny Jan Kruszyński⁷⁴. Zgodność odpisu z oryginałem potwierdził Szczepan Peszyński⁷⁵.

- 73 Józef Englert, urzędnik KRPIS pracujący na stanowiskach: kontrolera generalnego Dyrekcji Kas i Rachunkowości (1819 r.), referenta (1820–22 r.), a następnie naczelnika Wydziału Lasów (1823–1830 r.), później referenta oraz inspektora leśnego w Sekcji Administracyjnej Wydziału Dóbr i Lasów (do 1844 r.); B. Borkowski, A. Ostrowska, *Englert Józef*, [w:] *Urzędnicy*, s. 662; także błędna periodyzacja pracy na stanowiskach referenta i naczelnika Wydziału Lasów; zob. *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1820*, Warszawa 1819, s. 359; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1821*, Warszawa b.d. [1821], s. 298; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1822*, Warszawa 1821, s. 287; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1823*, Warszawa 1822, s. 272; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1824*, Warszawa 1823, s. 278; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1825*, Warszawa 1824, s. 280; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1826*, Warszawa 1826, s. 359; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1827*, Warszawa b.d. [1827], s. 333; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok przestępny 1828*, Warszawa 1828, s. 384; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok zwyczajny 1829*, Warszawa 1829, s. 397; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok zwyczajny 1830*, Warszawa 1829, s. 432; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1834*, Warszawa b.d. [1834], s. 361.
- 74 Jan Kruszyński, herbu Pomian (1773–1845), posiadał niepełne wykształcenie teologiczno-filozoficzne (studia w latach 1791–1793), służył w Korpusie Inżynierów Koronnych, uczestniczył w insurekcji kościuszkowskiej. Po upadku powstania pracował jako prywatny nauczyciel. W 1804 r. związał się z Towarzystwem Warszawskim Przyjaciół Nauk. Dzięki bardzo dobrym przekładom literatury francuskiej, publikowanym w „Nowym Pamiętniku Warszawskim” (1803–1804 r.), zwrócił na siebie uwagę Tadeusza Czackiego, jednak proponowanej posady w Liceum Opiekiemieckim nie przyjął z przyczyn formalnych. W latach 1804–1812 przebywał w Puławach, gdzie m.in. opiekował się zbiorami księżnej Izabeli Czartoryskiej. W tym okresie utrzymywał kontakty z warszawskim środowiskiem literackim oraz dokonywał tłumaczeń utworów scenicznych. W 1812 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie zatrudniony został na stanowisku sekretarza generalnego KRPIS (1819–1828 r.), a następnie referendarza Rady Stanu Królestwa Polskiego. Zmarł w Warszawie; Z. Ciechanowska, *Kruszyński Jan h. Pomian*, *krypt. J. K., J. P. K. (1773–1845)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 439–440; B. Borkowski, *Kruszyński Jan*, [w:] *Urzędnicy*, s. 1503.
- 75 Szczepan Peszyński, urzędnik KRPIS, zatrudniony jako rachmistrz w Sekcji Rachunkowości Wydziału Dóbr i Lasów (1834 r.) oraz w Oddziale Lasów tejże sekcji (1835 r.); *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1834*, Warszawa b.d. [1834], s. 363; *Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1835*, Warszawa b.d. [1835], s. 387; zob. A. Ostrowska, *Peszyński Szczepan*, [w:] *Urzędnicy*, s. 2224; także błędne numery stron części pozycji źródłowych.

Podsumowanie

Opracowanie oraz wdrożenie instrukcji z 1826 r. wiązało się z programem reorganizacji hutnictwa realizowanym przez ministra Druckiego-Lubeckiego w latach 1827–1830⁷⁶ i świadczyło o przywiązywaniu ze strony KRPIŚ dużej wagi do kwestii zapewnienia dostatecznych ilości paliwa dla rozwijającego się przemysłu⁷⁷. Modernizację rządowego węglarstwa przeprowadzono w dwóch zasadniczych obszarach: technicznym – poprzez adaptację zasad sformułowanych przez Brinkena w 1825 r. (z niewielkimi zmianami) oraz organizacyjnym – przez ustanowienie odrębnej administracji niezależnej od urzędów leśnych i zarządów hut⁷⁸, działającej w oparciu o szczegółowe planowanie i sprawozdawczość. Celem wprowadzonych zmian było zwiększenie produkcji węgla drzewnego, co zamierzano osiągnąć podnosząc jej wydajność oraz ograniczając marnotrawstwo przeznaczonego do zwęglenia surowca⁷⁹. Dążono przy tym do zapewnienia trwałości dostaw w perspektywie wieloletniej, czemu służyć miało przekazanie lasów górniczych w zarząd państwowej administracji leśnej, wdrażającej nowoczesne rozwiązania organizacyjno-techniczne w zakresie prowadzonej gospodarki⁸⁰. Modernizacja węglarstwa rządowego z lat 1826–1829, zwłaszcza w zakresie zarządzania (co stanowiło jej największą innowację), nie powiodła się. Po zaledwie dwóch latach stosowania opisywanej instrukcji powrócono do wcześniejszych zasad. Przyczyną niepowodzenia była nieudana próba połączenia nowoczesnych i archaicznych (opartych na pracy pańszczyźnianej) rozwiązań organizacyjnych. Epizod ten stanowi ciekawe studium stopniowego wypierania zasad gospodarki feudalnej przez założenia nawiązujące do formującego się kapitalizmu⁸¹.

Tekst dokumentu

Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 44 *Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej*, sygn. 311 *Akta Kommissyi Woiewodztwa Sandomierskiego tyczące się Instrukcyi o Węglarstwie, 1826–1830 r.*, k. 20r–38r

76 Zob. N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 262–376; J. Szczepański, op. cit., s. 120–138.

77 Po objędziu zakładów górniczo-hutniczych jesienią 1824 r. Drucki-Lubecki wobec domniemanej obfitości zasobów rud za czynnik decydujący o wielkości produkcji żelaza uznał dostępną ilość drewna i możliwego do uzyskania zeń węgla; zob. N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 284.

78 Zarządy hut wykazywały tendencję realizacji swoich celów wbrew zasadom racjonalnej gospodarki leśnej, m.in. dążąc do koncentracji wyrębów w pobliżu zakładów oraz przeznaczania na cele energetyczne najlepszych sortymentów drzewnych; J. Broda, *Proces*, s. 156–157. Przeniesienie nadzoru nad działalnością węglarską z zakresu kompetencji Wydziału Górnictwa Krajowego do Wydziału Lasów KRPIŚ miało zarządzić tej sytuacji.

79 Wynikało to z zawyżania przez kierownictwa zakładów hutniczych ilości potrzebnego im drewna, co niejednokrotnie prowadziło do deprecjacji przygotowanych sortymentów, które nie mogły zostać spożytkowane zgodnie ze swoim przeznaczeniem. Przyczyną tej rozrzutności w dużym stopniu było bezpłatne przekazywanie surowca drzewnego przedsiębiorstwom rządowym, utrzymujące się aż do 1859 r.; *ibid.*, s. 157–158.

80 W 1827 r. na terenie województw sandomierskiego i krakowskiego lasy rządowe razem z włączonymi w ich skład lasami górniczymi objęte zostały nową instrukcją urzędzeniową, bardziej postępową od poprzedniej (z 1820 r.); H. Błaszyk, op. cit., s. 162–163; zob. także *ibid.*, s. 161–162; J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 165–166; J. Broda, *Proces*, s. 156; *idem*, *Zarys*, s. 43–44.

81 Zob. J. Broda, H. Błaszyk, op. cit., s. 163.

[k. 20r] Do n[ume]ru $\frac{53464}{5865}$ i $\frac{79474}{6269}$ z r. 1826⁸².

Kopia dla Komisji Województwa Sandomierskiego.

[⁸³]

[k. 20v] Spis przedmiotów [⁸⁴]

[k. 21r] Instrukcja dla urzędników, oficjalistów i węglarzy leśnych urządzająca manipulację i rachunkowość węglarstwa na rzecz fabryk górniczych.

[⁸⁵] Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu w rozwinięciu art[ykułu] 18 urzędzenia z dnia 23 marca r[oku] b[ieżącego] N[umer]o20211⁸⁶, lasy górnicze do skarbowych wcielającego, wydaje następującą instrukcję dla urzędników, oficjalistów i węglarzy leśnych o manipulacji i rachunkowości palenia węgla na rzecz górnictwa krajowego.

Tytuł pierwszy
o technice węglarstwa

Rozdział I
o sposobie i czasie węglenia w ogólności.

art[ykuł] 1.

Zwęglenie drzewa w lasach rządowych odbywać się będzie w stosach ustawianych, jako sposobem za najkorzystniejszy uznany.

art[ykuł] 2.

Czas do palenia węgla stanowi się od dnia 1 kwietnia do końca października. W razie jednak koniecznej potrzeby inspektor węglarstwa mocen będzie zarządzić palenie węgla w innym nawet czasie, za usprawiedliwieniem tej potrzeby i możliwości przed Komisją Rządową Przychodów i Skarbu.

art[ykuł] 3.

Ponieważ węgle do użytku fabryk górniczych stosownie do rodzaju i gatunku drzewa oddzielnie wypalane być mają, przyjmuje się przeto za zasadę, że drzewa w ogólności dzielą się na twarde i miękkie, a każde z tych dwóch oddziałów na szczapowe, krąglakowe i karpinowe.

[k. 21v] Art[ykuł] 4.

Do twardych należą: dąb, buk, grab, klon, jesion, wiąz, olsza i brzoza. Do miękkich: osika, topola, lipa, wierzba, sosna, jodła, świerk i modrzew.

82 Podane numery odnoszą się do reskryptu KRPIs z 20 XII 1826 r.; APR, zesp. 44, sygn. 311, k. 14r.

83 W oryginale zamieszczono tu tytuł dokumentu (powtórzony na k. 21r.).

84 W oryginale poniżej zamieszczono wykaz jednostek tematycznych instrukcji.

85 Dalsza część tekstu po prawej stronie karty.

86 Numer dopisany w formie górnej wstawki.

art[ykuł] 5.

Dla utrzymania największej możliwej⁸⁷ ilości węgla, oprócz dokładnej i pilnej roboty węglarskiej, drzewo wszelkiego rodzaju, do tego celu przeznaczone, zdrowe i suche być winno.

Rozdział II

O budowie stosów.

art[ykuł] 6.

Drzewo do zwęglania przeznaczone układane być ma w wielkie stosy od 30 do 80 sążni leśnych obejmujące.

art[ykuł] 7.

Przy wyborze kotliny należy mieć na względzie:

a. aby ułożyć się mający stos przez drzewo lub inne wysokie przedmioty od zbytecznego gorąca i gwałtownych wiatrów zasłoniętym być mógł.

b. aby położenie było równe.

c. aby naokoło kotliny był wygodny chodnik na 2 do 3 stóp szerokości.

d. aby w bliskości kotliny woda i materiał do obrzucania stosu znajdowały się.

e. aby dowóz drzewa był łatwym, tak iżby jak największą onego ilość na jednej kotlinie na węgle wypalić [było] można.

f. aby również wywóz węgla był najdogodniejszym i uprawie leśnej nieszkodliwym, to jest: iżby stosy przy drogach na miejscach młodzieżą nie okrytych lub na brzegu miejsc do cięcia przeznaczonych układane były.

g. aby grunt ile możności składał się [k. 22r] z ziemi wapiennej z gliną i piaskiem pomieszanej.

art[ykuł] 8.

Starym kotlinom dogodnie dawniej wybranym przede wszystkim pierwszeństwo dawać należy.

art[ykuł] 9.

Gdyby okoliczności miejscowe zmuszały do wybrania kotliny na piachu lub na bagnie, wówczas w pierwszym przypadku kotlinę ziemią tęższą poprawić potrzeba, w drugim na wbitych palach kłaść faszynę i na niej z przyzwoitej ziemi posadę stosu uformować.

art[ykuł] 10.

Wybraną kotlinę należy stosownie przygotować, to jest:

a. w środku onej wkopać słup średziny i za pomocą sznura do niego przywiązanego obwód w stosunku do wielkości stosu naznaczyć.

b. przy obwodzie oznaczyć osiem małych półcyrkłów⁸⁸ na kupy prochowe

c. potem kotlinę z darni obnażyć i zestrychować podług natury gruntu, położenia i stosunków miejscowych.

87 Tj. możliwej.

88 Tj. półokręgów.

art[ykuł] 11.

Jeżeli inne okoliczności pozwalają, kotlina tak zestrychowaną być winna, iżby przy słupie średzinnym od 8 do 14 cali podwyższoną była, a to celem, aby szczapy ustawiać się mające niezupełnie płasko na ziemi stały i lepiej zwęglać się mogły, tudzież aby sączącej się z drzewa wilgoci odpływ był ułatwionym.

art[ykuł] 12.

Z[e] starych kotlin, których dla niedogodności użyć nie można, należy zebrać [k. 22v] proch węglowy i takowym nowe wybrane kotliny wysypać, tudzież na kupy wokół kotlin przysposobić.

art[ykuł] 13.

Po przygotowaniu kotliny ustawić⁸⁹ trzeba najprzód około słupa średzinnego żerdzie średzinne i takowe po wyciągnięciu słupa średzinnego w wysokości 4 do 8 stóp wiciami związać, następnie wypełnić należy średzinę materiałem smolnym i ustawić duszę dla oznaczenia otworu zapalnego.

art[ykuł] 14.

Wkoło żerdzi średzinnych ustawiać się winny prostopadle szczapy drzewa aż do samego obwodu; na pierwszej warsztwie ustawia się druga, na drugiej trzecia, a podług potrzeby i czwarta, lecz szczapy tej ostatniej warsztwy o połowę krótsze od innych być powinny i takowe z przecięcia długich szczap otrzymane być mogą, na wierzchu zaś formuje węglarz czapkę z karpiny i drzewa gałęziowego.

art[ykuł] 15.

Nadto przy tej czynności zachować należy przepisy następujące:

- a. Najgrubsze szczapy albo wkoło żerdzi średzinnnej, albo na brzegu stosu ustawiane być powinny.
- b. Szczapy z odziomków odwrotnie stawiać należy.
- c. Drzewo rozmaitego rodzaju, natury i kształtu w jednym stosie znajdować się nie powinno.
- d. Szychtowanie powinno być średniej ściśłości i przestwory cienkiem i małym drzewem wypełniane być [k. 23r] mają.
- e. Kształt zewnętrzny stosu do formy kulistej zbliżyć się winien.
- f. Otwór zapałowy powinien być od strony silnym wiatrom przeciwnej.

art[ykuł] 16.

Uszychtowany⁹⁰ stos obrzuconym będzie gałęziami, liściem, mchem, wrzosem, lub paprocią; aby zaś zewnętrzna część tego okrycia nie usunęła się, stos podporami i podporycami obstarwić należy.

89 W oryginale wyraz zapisany w formie: „usta=wić”.

90 Tj. przygotowany; A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, *Słownik staropolski 26,000 wyrazów i wyrażen używanych w dawnej mowie polskiej*, Warszawa b.d. [ok. 1920], s. 678.

art[ykuł] 17.

Potem formuje się opona, to jest: obrzucony stos obsypuje się ziemią złożoną z gliny i piasku z prochem węglowym pomieszaną; co dopiero podczas zapalenia uskutecznić należy.

Rozdział III
o pracy ogniowej.

art[ykuł] 18.

Przed wszystkim od strony, z której wiatr dla stosu szkodliwym być by mógł, ustawić należy osłonę lub takową przygotować dla użycia w razie potrzeby.

art[ykuł] 19.

Przygotowanego stosu czapka tylko najprzód obsypaną być powinna ziemią.

art[ykuł] 20.

Zapalenie stosu uskutecznia się za pomocą żerdzi zapalnej, po której wsunięciu do środziny otwór zapalny zasypuje się.

art[ykuł] 21.

Czynność tę w rannych godzinach uskutecznić należy, celem iżby zaczynający się węglić stos na ciągłej baczności mieć można.

art[ykuł] 22.

[k. 23v] Skoro węglarz przekona się, że ogień [s]pod czapki ku dolnej części rozszerzać się zaczyna, wtenczas takowy ziemią obsypuje; najprzód od dołu, a następnie od strony, ku której ogień najwięcej działa.

art[ykuł] 23.

Za pomocą przebijania i zatykania luftów, stosownie do potrzeby, zacząwszy od czapki stosu ku dołowi onego, obsypywania prochem węglowym i innych działań, węglarz tak powinien kierować ogniem, ażeby nie nagle, lecz wszędzie z jednostajną siłą i skutkiem rozszerzał się.

art[ykuł] 24.

Przez wypalenie formujące się w stosie przestwory dopełniać należy nowym drzewem, [co] w wielkich⁹¹ stosach trzy razy odbywa się; najprzód przed wybiciem pierwszych luftów, po wtóre gdy węglenie do średnich luftów zbliżyło się, na koniec gdy węglenie do dalszych doszło luftów.

art[ykuł] 25.

Gdy jednak przez dopełnianie część drzewa nadaremnie jest spożyta i węglenie samo przez to przedłuża się, szczególnem staraniem węglarza będzie tak dokładnie czynności wszystkie uskutecznić, aby stosów dopełniać nie potrzebował.

91 W oryginale: „w wwielkich”.

art[ykuł] 26.

W czasie węglenia najtroskliwiej węglarz stos opatrywać winien, to jest okazujące się wklęsłości lub rysy wyrównywać, tudzież drzewem, chrustem i ziemią zatykać powinien.

[k. 24r] art[ykuł] 27.

Podczas wielkich upałów stos wodą kropić należy.

art[ykuł] 28.

Węglenie w wielkich stosach najwięcej 22 dni⁹² trwać powinno.

art[ykuł] 29.

Jak tylko stos zupełnie zwęglonym zostanie, natychmiast węglarz ugasić go powinien i nim do wydobycia węgla przystąpi, od 20 do 30 godzin w tym stanie go pozostawić.

Rozdział IV

o zbiorze węgla.

art[ykuł] 30.

Dobywanie węgla ze stosu w nocy uskuteczniane być powinno, ażeby węglarz tlejące się jeszcze węgle mógł łatwo rozpoznać i ugasić.

art[ykuł] 31.

Tyle tylko węgla za każdą razą wydobyć należy, ile w dniu następnym do składu hutnego odwiezionem być będzie [sic!] mogło.

art[ykuł] 32.

Przy dozywaniu gatunkuje węglarz

a. węgle doskonale wypalone.

b. węgle niedopalone.

art[ykuł] 33.

Węgle niedopalone do następnego, powtórnego zwęglenia przechowane być mają.

art[ykuł] 34.

P[e]wne [?] gatunki węgla, jako to: twarde, miękkie, pniowe, krąglakowe i karpinowe, jak się już wyżej w artykule 15 *litt[era]* c powiedziało, z jednego stosu pochodzić nie powinny.

[k. 24v] art[ykuł] 35.

Stosunkowa ilość węgla, jaką z pewnej ilości drzewa otrzymać można, przy zawieraniu kontraktów z węglarzami, stosownie do rodzaju drzewa i miejscowych okoliczności oznaczoną będzie; w ogólności jednak stanowi się, że sążeń leśny, 108 stóp kubicznych

92 W oryginale słownie: „dwadzieścia dwa dni”.

z przestworami trzymający, wydać powinien węgli takichże stóp 54, co dziesięciu korcom równa się.

art[ykuł] 36.

Wydobyte ze stosu węgle jak najrychlej do składu hutnego przewieźć należy, za wspólnym porozumieniem się władz miejscowych.

art[ykuł] 37.

Do tego celu urządzone będą wozy koszowe; pojedyncze 10 korcy i podwójne 20 korcy obejmujące.

art[ykuł] 38.

Nadto sporządzone będą miary koszowe trzymające korcy dziesięć i półkoszowe trzymające korcy pięć, które tak w lesie u węglarza, jako i przy składach węgla, znajdować się mają.

art[ykuł] 39.

Przy ładowaniu wozów koszowych pilnie węglarz uważać powinien, aby tlejący się jeszcze węgiel nie zakradł się.

art[ykuł] 40.

Dla zabezpieczenia węgla od wpływu powietrza i deszczu wozy koszowe płótnem lub przynajmniej słomą okryte być powinny.

art[ykuł] 41.

Na przypadek gdyby pomimo przedsięwziętych ostrożności węgle w wozie zapaliły się [k. 25r] woźnica kubel z wodą przy wozie mieć powinien.

art[ykuł] 42.

Uważać powinien także woźnica, aby w drodze węgle nie kruszyły się.

art[ykuł] 43.

Przy zsypywaniu węgla do magazynu, czyli składu przy hutach będącego, należy przekonać się o dobroci onych.

art[ykuł] 44.

Dobroć węgla następujące charakterystyczne cechy stanowią:

- a. Węgiel za uderzeniem powinien wydać dźwięk czysty.
- b. Powinien się z łatwością we wszystkich kierunkach odłamywać i na odłamkach nie formować kantów ostrych.
- c. W odłamie powinien mieć kolor stalowo błękitnawy, słabo lśniący się.
- d. Skład słojuw drzewnych widoczny w nim być powinien, lecz bez części niespalonych.
- e. Powinien być twardy, ścisły i niemocno farbujący.
- f. Powinien wypalić się bez dymu i płomienia⁹³, i jednostajnie i silnie wydawać ciepło.

93 W oryginale błędnie: „płomiemia”

art[ykuł] 45.

Jeżeli węgiel prób tych nie wytrzyma i jeżeli wpływ powietrza lub inne okoliczności przy wypalaniu przeszkodą nie były, będzie to dowodem niedokładnej pracy lub niepilności węglarza.

art[ykuł] 46.

Ponieważ węgle na działanie powietrza wystawione [k. 25v] tracą na wewnętrznej swojej wartości, przeto w dogodnym i dobrze upatrzonym miejscu zachowane być powinny.

art[ykuł] 47.

W magazynie na skład węgla przeznaczonym powinny być dwa główne oddziały: jeden na węgle z drzewa twardego, drugi na węgle z drzewa miękkiego. Zresztą urządzenie wewnętrzne magazynów do dozorstw fabryk należy.

Tytuł drugi o administracji węglarstwa.

art[ykuł] 48.

Węglarstwo w lasach rządowych na rzecz fabryk górniczych wykonywane będzie przez majstrów węglarskich pod szczególnym kierunkiem inspektora i podinspektorów do tego celu ustanowionych, pod dozorem miejscowych urzędników i oficjalistów leśnych, i wpływem nadleśnych jeneralnych, kontrolowanie czynności tych urzędników na celu mającym.

art[ykuł] 49.

Inspekcja węglarstwa, to jest inspektor i podinspektorowie, zostawać będą pod bezpośrednimi rozkazami Wydziału Lasów Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu.

art[ykuł] 50.

Obręb służby inspektora i podinspektorów, tudzież miejsca ich zamieszkania, przez oddzielny reskrypt oznaczą się.

Rozdział I O urzędnikach kierujących.

Dział 1. O inspektorze. Poddział a. Stosunki służbowe.

art[ykuł] 51.

Inspektor kieruje węglarstwem w oznaczonym [k. 26r] mu obrębie tak wewnętrznie, jako i zewnętrznie.

art[ykuł] 52.

Inspektor będzie miał rangę nadleśnego jeneralnego.

art[ykuł] 53.

Inspektorowi podległymi są podinspektorowie w każdym względzie, urzędy zaś leśne tylko we względzie węglarstwa w obrębie ich służby wykonywanego. Z właściwymi nadleśniami jeneralnemi i władzami górniczemi będzie inspektor w stosunkach wspólnie działającego urzędnika.

art[ykuł] 54.

Do prac biurowych będzie miał inspektor dodanego sekretarza z rangą nadleśniczego.

Poddział b. Zasada czynności.

art[ykuł] 55.

Dla dokładnego obeznania się z stosunkami technicznymi i administracyjnymi będzie miał inspektor wykazy cięcia i rozgatunkowania drzewa ze wszystkich leśnictw do obrębu jego urzędowania należących.

art[ykuł] 56.

Mieć będzie także inspektor z *respective*⁹⁴ dozorstw hut dokładne wykazy węgla z przecięcia z lat zeszłych rocznie potrzebnego.

art[ykuł] 57.

Na początku każdego roku sporządzi inspektor i najdalej na dzień 1 lutego Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przedstawi plan węglarstwa na rok bieżący, który obejmować będzie

a. Jaki zapas drzewa w sążniach w każdej straży i obrębie znajduje się.

[k. 26v] b. wiele takowe węgla wydać może.

c. Które huty i wiele potrzebują węgla, skąd takowe otrzymać mają i wiele za korzec zapłacą – plan ten przez Wydział Lasów, za zniesieniem się z Wydziałem Górniczym, potwierdzony, inspektorowi węglarstwa do wykonania odesłanym zostanie.

art[ykuł] 58.

Plan takowy służy inspektorowi za zasadę do rocznych jego czynności, a dla potrzebnej wiadomości, tak Głównej Dyrekcji Górniczej, jako i właściwym komisarzom wojewódzkim z strony Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, komunikowanym będzie.

art[ykuł] 59.

Wyciąg z planu węglarstwa udzieli inspektor każdemu podinspektorowi, w stosunku do obrębu ich [sic!] służby.

94 Odnośnych.

Poddział c. Przyjęcie i rozkład majstrów węglarskich.

art[ykuł] 60.

Inspektor przede wszystkim starać się będzie zobowiązać do służby majstrów węglarskich w takiej liczbie, jaka do zwęglenia w roku bieżącym wszystkiego drzewa na ten cel przeznaczonego potrzebną okaże się.

art[ykuł] 61.

W tym celu inspektor wybierać powinien starannie ludzi do tego zdatnych, pilnych i pewnych; przedstawienia do tego celu podinspektorowie czynić mu mają.

art[ykuł] 62.

Obok tego sporządzi inspektor rozkład między ustanowionych majstrów węglarskich drzewa do zwęglenia przeznaczonego tak, izby takowy rozkład z podziałem lasów na leśnictwa, straże i obręby zgadzał się, niemniej żeby każdy majster węglarski drzewo mu oddane, ile [k. 27r] można, w bliskości miał. Jednemu, na przykład, majstrowi węglarskiemu może być oddane drzewo:

a. w jednym lub kilku obrębach jednej straży

b. w jednej całej straży, lecz nigdy w więcej jak jednej straży i nigdy w obrębach do rozmaitych straży należących oraz tak, aby z jednego takiego obrębu węglarskiego nie do dwóch, lecz do jednego tylko wskazanego magazynu węgle dostarczane były.

Rozkład ten drzewa do zwęglenia również właściwym podinspektorom przez inspektora udzielonym być ma.

Poddział d. Ugody z węglarzami.

art[ykuł] 63.

Dla każdego obrębu węglarskiego oznaczy inspektor termin, w którym z majstrami węglarskimi na miejscu w lesie kontraktować będzie.

art[ykuł] 64.

Przy tej czynności obecni być powinni

a. oprócz inspektora

b. właściwy podinspektor

c. nadleśniczy

d. właściwy podleśny

e. dwóch lub trzech majstrów węglarskich.

art[ykuł] 65.

Najprzód zacząć trzeba od wybrania kotliny i okazania materiału do obrzucania i obsypywania stosu potrzebnego, stosownie do prawideł w tytule pierwszym, art[ykule] 7 ustanowionych, przy czem oraz [sic!] wskaże nadleśniczy miejsca, gdzie węglarz budę sobie wystawić, bydło paść, drzewo suche na opał zbierać i wodę potrzebną mieć będzie mógł [sic!].

art[ykuł] 66.

Potem przystępuje się do obejrzenia drzewa [k. 27v] do zwęglenia przeznaczanego, tudzież do ocenienia dobroci onego stosownie do art[ykułu] 5.

art[ykuł] 67.

Zapłatę za palenie węgla dla majstra węglarskiego stanowić będzie układ przez urzędników do tego przeznaczonych z majstrami węglarskimi, stosownie do miejscowości sporządzony.

art[ykuł] 68.

Szczególnem staraniem inspektora będzie, aby koszta węglenia stosownie do miejscowych okoliczności, ile być może, najoszczędniejszymi były.

art[ykuł] 69.

Po rozważeniu wszystkich okoliczności zawrze inspektor kontrakt z węglarzem, który przy najniższej zapłacie największą ilość dobrego węgla wydać obiecuje.

art[ykuł] 70.

Następnie inspektor

a. Przeliczy drzewo majstrowi węglarskiemu do zwęglenia oddane

b. Przeczyta mu dla ścisłego zachowania ogólne przepisy policyjne, o których niżej

c. Podług załączonego wzoru⁹⁵ wygotować każe kontrakt w czterech egzemplarzach, podpisem wszystkich obecnych opatrzony.

art[ykuł] 71.

Kontraktu tego:

pierwszy⁹⁶ egzemplarz zatrzyma przy sobie inspektor,

drugi⁹⁷ egzemplarz odda podinspektorowi,

trzeci⁹⁸ nadleśniczemu,

czwarty⁹⁹ majstrowi węglarskiemu.

Następnie złoży Komisji Rządowej o czynności tej raport z wymienieniem [k. 28r] głównych kontraktu warunków.

art[ykuł] 72.

Najściślejszy dozór nad drzewem miejscowym oficjalistom leśnym inspektor pod odpowiedzialnością zaleci; podinspektora zaś upoważni, aby w dniu w art[ykule] 2 niniejszej instrukcji oznaczonym węglenie drzewa rozpocząć kazał.

95 Z lewej strony karty dopisek: „wzór 1”. Odnośny dokument pt. *Kontrakt węglarski*, stanowiący załącznik do instrukcji, zamieszczono w dalszej części jednostki archiwalnej (k. 39r–41r). Zestawiono w nim zobowiązania zarówno majstra, jak i inspektora (łącznie 17 paragrafów). W treści uwzględniono m.in. lokalizację prac, wykaz rodzajów i ilości przeznaczanego do zwęglenia drewna, określenie ich przydatności węglarskiej, deklarowaną wydajność, termin realizacji, a także wysokość i zasady wypłaty wynagrodzenia.

96 W oryginale zapis cyfrowy: „1.”.

97 W oryginale zapis cyfrowy: „2.”.

98 W oryginale zapis: „3ci”.

99 W oryginale zapis: „4ty”.

Poddział e. Dozór nad wykonaniem węglarstwa.

art[ykuł] 73.

Po zawarciu kontraktów z majstrami węglarskimi inspektor zaczyna objeżdżać obręby węglarskie.

art[ykuł] 74.

Każdy obręb węglarski dwa razy przynajmniej w czasie węglenia inspektor zwiedzić powinien.

art[ykuł] 75.

Przy tych objazdach właściwy podinspektor, a w potrzebie i nadleśniczy inspektorowi towarzyszyć będą.

art[ykuł] 76.

Nade wszystko doglądać będzie inspektor technicznego wykonania węglarstwa, a mianowicie:

a. Czyli węglarz stosuje się do przepisów w tytule pierwszym niniejszej instrukcji ustanowionych

b. Czyli podinspektorowie i podleśni przyzwoity mają nad tem dozór

c. Czyli wydatek węgla oczekiwaniu odpowiada

d. Czyli węglarze nie przestępują¹⁰⁰ przepisów policyjnych.

art[ykuł] 77.

Obejrzy inspektor drogi leśne szczególnie do dowozu drzewa do stosów służące, a w razie [k. 28v] potrzebnej onych naprawy poda stosowny projekt Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu.

art[ykuł] 78.

Skargi i zażalenia węglarzy lub oficjalistów leśnych w rzeczach mniejszej wagi inspektor sam załatwiać będzie, a ważniejsze Komisji Wojewódzkiej lub Komisji Rządowej [Przychodów i Skarbu] przedstawi.

art[ykuł] 79.

Rozkazy i potrzebne instrukcje inspektor podinspektorom udzielać będzie.

art[ykuł] 80.

Akta węglarstwa dotyczące się inspektor roztrząsać i potrzebne dyspozycje urzędowi leśnym wydawać będzie.

100 Tu w znaczeniu: naruszają.

Poddział f. Korespondencje.

art[ykuł] 81.

Celem ciągłego kierowania węglarstwem inspektor z podwładnymi mu podinspektorami bezustannie korespondować ma.

art[ykuł] 82.

W przedmiotach policyi leśnej, a w szczególności węglarskiej, tudzież kontroli¹⁰¹ dotyczących się, jako i co do skarg na urzędy leśne, komunikować się będzie inspektor z Komisją Wojewódzką; również skargi urzędów leśnych z tąż komisją załatwiać ma.

art[ykuł] 83.

Z dozorstwami hutnemi korespondować będzie inspektor w przedmiotach transportu i kontrolowania dostawy węgla; w przypadku zajęć mogących ze strony tychże dozorstw skarg przeciw dobroci dostarczonych węgla, śledztwa w tej mierze inspektor skutecznie czynić i objaśnienia potrzebne czynić obowiązany będzie.

[k. 29r] art[ykuł] 84.

Oprócz bieżącej korespondencji obowiązany będzie inspektor przez czas węglania zdawać co miesiąc raporta Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu podług załączonego wzoru¹⁰², postęp i skutek węglania okazujące, kopię zaś tych raportów dla wiadomości Dyrekcji Górniczej co miesiąc prześle.

Dział drugi¹⁰³. O podinspektorachPoddział a. Stosunki służbowe.

art[ykuł] 85.

Głównym obowiązkiem podinspektora będzie kierować techniką węglarstwa podług przepisów niniejszej instrukcji, w objeździe służbowym jemu wskazanym.

art[ykuł] 86.

Podleśni, strażnicy i strzelcy we względzie węglarstwa są mu podlegli, z urzędem zaś leśnym zostaje podinspektor w stosunkach współdziałającego urzędnika.

Poddział b. Zasada do czynności.

art[ykuł] 87.

Podinspektor posiadać ma również wykazy cięcia z wszystkich do obrębu urzędowania jego należących leśnictw.

101 W oryginale błędnie: „Kontrolli“.

102 Z lewej strony karty dopisek: „wzór drugi“.

103 W oryginale zapis: „2gi“.

art[ykuł] 88.

Udzielony mieć także będzie podinspektor wykaz hut, które i w jakiej ilości węgla z jego objazdu przez cały rok pobierać będą.

art[ykuł] 89.

Na początku roku podinspektor otrzyma od inspektora plan węglarstwa na rok bieżący, który zasadą jego działań będzie.

Poddział c. Przyjęcie węglarzy.

[k. 29v] art[ykuł] 90.

Przy wyborze i przedstawianiu inspektorowi majstrów węglarskich z największym staraniem i sumiennością podinspektor postępować powinien.

art[ykuł] 91.

Przed wszystkim winien jest podinspektor uważać żeby wybrani do tego byli mieszkańcami osiadłymi, pewnymi i nienagannego postępowania.

art[ykuł] 92.

Mających taką kwalifikację egzaminować będzie wpród podinspektor, czyli i jak dalece sztukę węglarską posiadają i stosownie do tego w przedstawieniach swoich rozróżniać będzie

a. wzorowych węglarzy, którzy tak gruntownie węglarstwo posiadają, że innych uczyć mogą

b. średnich węglarzy, którzy węglarstwo z praktyki tylko mechanicznie, lecz dosyć dokładnie umieją

c. pospolitych węglarzy, którzy jeszcze dostatecznej znajomości i wprawy nie mają.

art[ykuł] 93.

Przyłoży starania podinspektor, aby przy wzorowych majstrach każdorocznie pewna liczba młodych ludzi do węglarstwa sposobila się.

art[ykuł] 94.

Ponieważ obręby węglarskie corocznie zmianie ulegają, podinspektor otrzyma zawsze od inspektora rozkład zapasów drzewnych pomiędzy ustanowionych majstrów węglarskich.

Poddział d. Ugody z węglarzami.

art[ykuł] 95.

W czasie kontraktowania z węglarzami podinspektor w razie potrzeby inspektora zastąpić może, a w tym przypadku [k. 30r] służą mu przepisy w dziale pierwszym¹⁰⁴, poddziale d w tym przedmiocie wyżej ustanowione.

104 W oryginale: „1.m”.

art[ykuł] 96.

W zwyczajnych zaś przypadkach podinspektor jest tylko przy kontraktowaniu obecnym celem odbierania potrzebnych mu wiadomości i dyspozycji oraz pomagania inspektorowi.

Podział e. Dozór nad wykonaniem węglarstwa.

art[ykuł] 97.

Po zawarciu kontraktów z węglarzami podinspektor w czasie węglenia wszystkie obręby węglarskie swego okręgu bezprzestannie objeżdżać będzie.

art[ykuł] 98.

Przy tej czynności właściwy podleśny towarzyszyć podinspektorowi winien.

art[ykuł] 99.

Nade wszystko na to uważać będzie podinspektor, czyli kotliny dokładnie bez szkody lasom założone i stosownie ponumerowane są; i w ogólności czyli budowa stosów, praca ogniowa i zbiór węgla podług przepisów tytułu pierwszego niniejszej instrukcji odbywają się.

art[ykuł] 100.

Dozierać¹⁰⁵ będzie podinspektor postępowania podleśnego przy wymiarze¹⁰⁶ stosów i prowadzeniu dziennika niżej przepisanego.

art[ykuł] 101.

Od czasu do czasu przeliczać ma podinspektor zapasy drzewne i z dziennikiem rzeczonym porównywać.

art[ykuł] 102.

Pilnować będzie podinspektor, aby węglarze nad ilość przepisaną bytła w lesie nie utrzymywali.

art[ykuł] 103.

Nad odwozem węgla, ustanowioną w tym [k. 30v] przedmiocie kontrolą i przepisaną wielkością wozów koszowych dozór podinspektor mieć będzie.

art[ykuł] 104.

Przeglądać będzie podinspektor książkę płatniczą majstra węglarskiego dla przekonania się, czyli tenże regularnie i podług przepisów płatnym jest.

art[ykuł] 105.

W razie dostrzeżonych uchybień lub opieszałości węglarza podinspektor powinien go

¹⁰⁵ Tj. doglądać.

¹⁰⁶ Tj. mierzeniu.

zaraz podleśnemu zanotować kazać celem stosownego pieniężnego ukarania przy wypłacie jego należności¹⁰⁷.

Poddział f. Korespondencje.

art[ykuł] 106.

Podinspektor zostaje w ciągłej korespondencji z podleśnemi.

art[ykuł] 107.

W razie ważniejszych uchybień podleśnego, mianowicie w przedmiotach ogólnej służby leśnej dotyczących, z właściwym urzędem leśnym podinspektor znosić¹⁰⁸ się powinien.

art[ykuł] 108.

W razie zaś uchybień woźniców węgle przewożących z właściwym dozorstwem huty podinspektor znosić¹⁰⁹ się ma.

art[ykuł] 109.

Oprócz bieżącej korespondencji powinien podinspektor w końcu każdego miesiąca zdać raport inspektorowi o postępie węglenia drzewa podług wzoru¹¹⁰ przy art[ykule] 84 dołączonego.

Rozdział II

O urzędnikach dozoruujących.

Dział 1. O urzędach leśnych.

art[ykuł] 110.

Czynności administracyjne urzędów leśnych [k. 31r] przy węglarstwie tyczą się następujących przedmiotów:

1. wydawania drzewa na węgle
2. pobierania forszusów¹¹¹ na węglenie tegoż
3. czynienia wypłat

107 Tj. należności.

108 Tu w znaczeniu: porozumiewać.

109 Tj. porozumiewać.

110 Z lewej strony karty dopisek: „wzór 2”. Załączony do instrukcji (k. 42r–43r) dokument pt. *Raport o postępie węglenia drzewa za miesiąc N* ma postać zestawienia tabelarycznego; według poszczególnych obrębów oraz majstrów węglarskich zestawiono w nim planowaną wielkość produkcji (ilości wyznaczonego drewna i przewidzianego do uzyskania z niego węgla, wraz z zapotrzebowaniem poszczególnych odbiorców), realizację (ilość zwęglonego drewna i uzyskanego z niego węgla – w miesiącach: bieżącym oraz wcześniejszych, a także sumarycznie), pozostały do zwęglenia zapas drewna (wraz z przewidzianą ilością węgla), a także ilościowe określenie efektywności produkcji.

111 Tj. zaliczek.

Poddział a. wydawanie drzewa.

art[ykuł] 111.

Lubo¹¹² sprawujący urząd leśny przy kontraktowaniu z majstrami węglarskimi i przy liczeniu im drzewa na ten cel przeznaczonego przytomnym¹¹³ jest; nie może wszelako wciągać [¹¹⁴] zaraz wszystkiego do manualu, ponieważ nie wiadomo z pewnością, czy takowe zupełnie przez majstra zwęglonem zostanie.

art[ykuł] 112.

Niżej mowa będzie o biletach płatniczych, które podleśny wydaje majstrowi węglarskiemu na fundamencie marków¹¹⁵ magazynowych u niego znajdujących się po każdym wypaleniu jednego stosu. Takie więc bilety dowodem będą dla urzędu leśnego wiele drzewa w każdym stosie zwęglono i wiele węgla do magazynu hutnego dostawiono.

art[ykuł] 113.

Za odebraniem biletu płatniczego urząd leśny użyte na węgle drzewo do manualu leśnego w rubryce bezpłatnie wydanego drzewa zapisze i asygnację stosownie do przepisów manipulacji i rachunkowości leśnej podleśnemu wyda.

art[ykuł] 114.

Po każdym wydaniu takowej asygnacji urząd leśny jest w stanie zapasy drzewa przeliczyć i o ich całości [k. 31v] przekonać się.

art[ykuł] 115.

Na potrzebne dla węglarzy drzewo narzędziowe na żądanie podleśnego, za poprzednim przekonaniem się o tej potrzebie, urząd leśny asygnację wydać i do manualu według art[ykułu] 113 zaciągnąć powinien.

Poddział b. Pobieranie forszusów.

art[ykuł] 116.

Wysokość kosztów węglenia wiadoma jest urzędowi leśnemu z kontraktu z majstrem węglarskim stosownie do art[ykułu] 67 i następnych zawartego.

art[ykuł] 117.

Z planu węglarstwa, który stosownie do art[ykułu] 57 sporządzony, od Komisji Wojewódzkiej otrzyma, wiadomo także będzie urzędowi leśnemu do której huty węgle z każdego obrębu węglarskiego są przeznaczone.

112 Tu w znaczeniu: chociaż.

113 Tj. obecnym.

114 Powtórzony wyraz „wciągać”.

115 Tj. marek.

art[ykuł] 118.

Zaraz więc po zawarciu kontraktu urząd leśny wzywa *respective*¹¹⁶ dozorstwo huty o wypłatę pierwszego forszusu 1/3 części całkowitym kosztem wyrównywającego¹¹⁷; po upływnieniu¹¹⁸ dwóch miesięcy drugi, podobny forszus, następnie po dwóch drugich¹¹⁹ miesiącach trzeci i ostatni forszus z kasy dozorstwa urzędowi leśnemu wypłaconym będzie.

art[ykuł] 119.

Gdyby do wypłaty takowych forszusów zachodziły jakie trudności, raport o tem inspektorowi urząd leśny zdać nie omieszka.

Poddział c. Czynienie wypłat.

art[ykuł] 120.

Na zasadzie biletu płatniczego, markami [k. 32r] magazynowemi udowodnionego, po wypaleniu każdego stosu przez majstra węglarskiego złożonego wypłaci mu urząd leśny przypadająca należność¹²⁰.

art[ykuł] 121.

Majster węglarski nie tylko podpisze bilet płatniczy na dowód odebrania swej należności, ale nadto będzie miał książkę płatniczą, w której urząd leśny wypłaty takowe za każdą razą wpisywać będzie.

art[ykuł] 122.

Wypłata należności za ostatni wypalony stos wstrzymaną będzie majstrowi węglarskiemu dopóki rachunek węglarski zupełnie ukończonym nie będzie, a to celem potrącenia z takowej kar pieniężnych, na jakie by węglarz przez czas węglenia drzewa zasłużyć mógł.

art[ykuł] 123.

Potrącenie jednak takowe, równie jak wypłata nadgrody majstrowi węglarskiemu kontraktem zapewnionej, nie inaczej nastąpić może, jak za szczególną dyspozycją inspektora po zamknięciu rachunku węglarskiego wydać się mającego.

Dział 2. O podleśnych.

Poddział a. Czynności ogólne.

art[ykuł] 124.

Podleśny jest gospodarzem węglarstwa w swojej straży, węglarze zostają pod jego bezpośrednimi rozkazami.

116 Odośnie.

117 Tj. dorównującego.

118 Tj. upływie.

119 Tj. następnych.

120 Tj. należność.

art[ykuł] 125.

Ogólną atrybucją¹²¹ podleśnego jest pilnować węglarzy, aby podług przepisów [k. 32v] *littera prima*¹²² niniejszej instrukcji węgle palili; w tym celu jak najgruntowniej z techniką węglarstwa obeznać się powinni.

art[ykuł] 126.

Głównym zatrudnieniem podleśnego będzie zwiedzać stopy węglarskie przez cały czas węglenia.

art[ykuł] 127.

Raporta i przedstawienia w przedmiotach technicznych węglarstwa bezpośrednio właściwemu podinspektorowi podleśny czynić powinien.

art[ykuł] 128.

W przedmiotach policyjnych i rachunkowych podleśny zdaje raporta urzędowi leśnemu.

art[ykuł] 129.

Dozorstwom hut, dla których węgle w straży jego wypalane¹²³ przeznaczone są, powinien podleśny w czasie właściwym donosić kiedy, wiele wozów i w które miejsce po węgle przysyłać mają.

Podział b. Szczególne czynności.

art[ykuł] 130.

Po uszychtowaniu stosu przez węglarza podleśny oznaczy go liczbą porządkową na słupie do tego celu obok stosu postawić się winnym; liczba ta będzie porządkową stosów w jednym obrębie węglarstwa znajdujących się.

art[ykuł] 131.

Po czym wymierzy podleśny stos dla obrachowania ilości sążni w nim uszychtowanej za pomocą tablic pomocniczych [k. 33r] do tego celu sporządzonych i przekona się, czyli podanie majstra i istotne położenie rzeczy z rezultatem tego obrachowania zgadza się; w przypadku niezgodności przyczyny tego wysłedzi.

art[ykuł] 132.

Odtąd podleśny codziennie stos obserwować i dokładną technikę onego w dzienniku węglarskim podług załączonego wzoru¹²⁴ zapisywać będzie.

121 Tj. zakresem kompetencji.

122 W oryginale zapis: „Lit: l^a”.

123 W oryginale pierwsza litera „a” dopisana nad wyrazem.

124 Z lewej strony karty dopisek: „wzór trzeci”. Stanowiący załącznik do instrukcji (k. 44r–45r) dokument pt. *Dziennik węglarski na rok 18[...] utrzymywany przez podleśnego N* ma formę zestawienia tabelarycznego, zawierającego informacje na temat lokalizacji prac (oznaczenie literowe obrębu leśnego i numer obrębu węglarskiego), personaliów majstra oraz danych dotyczących poszczególnych mielerzy; ich budowy (daty rozpoczęcia

art[ykuł] 133.

Za dokładne i rzetelne prowadzenie tego dziennika podleśny jest odpowiedzialnym i na każde żądanie przełożonych złożyć go powinien.

art[ykuł] 134.

Po każdym 14 dniach lub po wypaleniu i zupełnem uprzątnieniu jednego stosu, na zasadzie rzezonego dziennika i marków magazynowych, o których niżej mowa będzie, wyda podleśny majstrowi węglarskiemu stosowny bilet płatniczy, zostawując drugi egzemplarz takowego w księdze sznurowej do tego przeznaczonej, podług załączonego wzoru¹²⁵.

art[ykuł] 135.

W końcu każdego miesiąca podleśny na zasadzie swego dziennika składa raport podinspektorowi o stanie węglarstwa podług wzoru n[umer]o 2.

Poddział c. Strażnicy i strzelcy.

art[ykuł] 136.

Strażnicy i strzelcy są stróżami ochrony lasów przy węglarstwie.

art[ykuł] 137.

Przed wszystkim strzec mają strażnicy [k. 33v] i strzelcy całości drzewa na węgle przysposobionego.

art[ykuł] 138.

Pilnować będą strażnicy i strzelcy, aby węglarze, woźnice lub inni ludzie ognia w lesie nie palili i przez nieostrożność pożaru nie rozniecili.

art[ykuł] 139.

Strażnicy i strzelcy przestrzegać również będą, aby ci ludzie żadnej defraudacyi, w ogólności żadnej zakazanej czynności nie dopuszczali się.

i panujących w jej trakcie warunków atmosferycznych, parametrów technicznych stosów: wymiarów, objętości, gatunku zwęglanego drewna, rodzajów kotliny i opony), przebiegu pracy ogniowej (kierowania ogniem, ilości drewna użytej do dopełnienia stosu, panujących warunków pogodowych, daty), czynności związanych ze zbiorem uzyskanego węgla (terminu ostudzenia i rozebrania stosu, ilości uzyskanego produktu, odbiorców – z datami wysyłki i wielkością ładunku, warunków atmosferycznych pomiędzy ostudzeniem mielerza a wysyłką produktu).

125 Z lewej strony karty dopisek: „wzór 4”. Dokument pt. *Księga sznurowa biletów płatniczych dla majstrów węglarskich* stanowi załącznik do instrukcji (k. 46r–47r). Wzorcowa strona składa się z dwóch rozdzielonych w układzie pionowym części o jednobrzmiącej treści, zawierających: numer dokumentu, informacje dotyczące lokalizacji prac węglarskich, ilości drewna zwęglonego przez danego majstra w ciągu ostatnich 14 dni (z podziałem na bardzo twarde, twarde, średnio twarde, miękkie i bardzo miękkie, a także szczapowe i w stanie okrągłym), ilości dostarczonego do danego odbiorcy węgla (z podziałem na twarde i miękkie) oraz ustalenie należności. Pozostająca w księdze lewa część strony podpisywana była przez otrzymującego zapłatę majstra, natomiast część prawa – przewidziana do wycięcia i wydania w formie asygnaty – przez podleśnego.

art[ykuł] 140.

W razie dostrzeżonej defraudacji lub innego przestąpienia¹²⁶ przepisów ochrony lasów strażnicy i strzelcy przestępnych¹²⁷ fantować¹²⁸ i podleśnemu donosić mają.

Rozdział III

Czynności węglarzy.

Dział 1. Majster węglarski.

art[ykuł] 141.

Majster węglarski stosować ma się ściśle do przepisów technicznych w tytule I niniejszej instrukcji ustanowionych.

art[ykuł] 142.

Nadto zachować ma majster węglarski następujące przepisy:

a. Bez pozwolenia podleśnego nowych kotlin zakładać lub dawnych urządzać nie powinien.

b. Nie może również bez pozwolenia brać materiału do pokrycia stosów potrzebny.

c. Przed zaczęciem węglenia wszystko¹²⁹ drzewo do kotlin zwieźć¹³⁰ powinien.

d. Dla bezpieczeństwa od ognia na kilka [k. 34r] kroków wokoło stosu i budy wrzos i liście uprzątnąć powinien.

e. Na otwartym miejscu w lesie pod żadnym pretekstem ognia palić nie ma.

f. Dopóki kurzy się z[e] stosu tak w nocy, jako i w dzień oddalać się od niego nie powinien.

g. Przy dopełnianiu stosu i wydobywaniu węgla również jak największą ostrożność z ogniem zachować ma.

art[ykuł] 143.

Majster zostaje pod rozkazami podleśnego, któremu pod tym względem we wszystkim posłusznym być powinien.

art[ykuł] 144.

Do majstra należy przyjmowanie i zapłata potrzebnych mu pomocników, lecz za czynności ich jest odpowiedzialnym.

art[ykuł] 145.

Obowiązkiem majstra jest dopełnić jak najściślej kontraktu z nim zawartego.

126 Tj. naruszenia.

127 Tj. przestępców.

128 Tj. brać w zastaw, zajmować, konfiskować - co odnosi się prawdopodobnie do narzędzi służących popełnieniu przestępstwa (fant - przedmiot, zastaw).

129 Tj. całe.

130 W oryginale: „zwieźć”.

art[ykuł] 146.

Gdy stos bliskim jest wypalenia majster donieść o tem powinien podleśnemu dla obstalowania¹³¹ potrzebnych wozów.

art[ykuł] 147.

Węgłe wydawać będzie majster woźnicom nie inaczej jak za doręczeniem sobie za każdy wóz pojedynczy marki blaszanej trójkątnej, do tego ustanowionej, i to na wozy koszowe cechą rządową oznaczone. Marki te podług ubocznego wzoru¹³² zrobione będą.

art[ykuł] 148.

Po naładowaniu każdego woza wydawać będzie nawzajem majster węglarski woźnicy marki do tego celu od podleśnego otrzymane. Marki te sporządzone [k. 34v] będą również z blachy podług obocznego wzoru¹³³; do węgeli twardych kwadratowe, do miękkich okrągłe. Do podwójnego wzoru służą dwie marki, tak magazynowe, jako i węglarskie.

art[ykuł] 149.

Po każdym upłynieniu dni 14 lub po wypaleniu i uprzątnieniu jednego stosu zebrane marki magazynowe oddawać będzie majster podleśnemu dla uzyskania biletu płatniczego.

art[ykuł] 150.

Utrzymywać będzie majster książkę płatniczą, w której należności jego i uskuteczniiona zapłata zapisaną być ma.

Dział 2. Pomocniki węglarskie.

art[ykuł] 151.

Pomocnicy węglarscy będą:

- a. czeladnicy, czyli parobcy,
- b. uczni.

Kobiety do tego używane być nie mają.

art[ykuł] 152.

Czeladnicy węglarscy powinni być poprzednio uczniami i z węglarstwem obeznać się.

art[ykuł] 153.

Uczniowie najmniej lat 14 mieć powinni.

131 Tj. zamówienia.

132 W dolnej części lewej strony k. 34r zamieszczono rysunek trójkątnej marki, powyżej opatrzony podpisem „marka magazynowa”. Na powierzchni marki napis „Huta N”, w pobliżu przeciwległego wierzchołka – otwór.

133 Na k. 34r poniżej wizerunku marki trójkątnej zamieszczono rysunki marek kwadratowej i okrągłej, opatrzonych powyżej wspólnym podpisem „Marki węglarza”. Nad marką kwadratową umieszczono dodatkowy podpis „Dla węgeli twardych”, a nad marką okrągłą – „Dla węgeli miękkich”. Na powierzchni obu marek, poniżej otworu zamieszczono napisy: „Leśnictwo, Straż, Obręb, Stos N[umer]o”.

art[ykuł] 154.

Wszyscy zostają pod rozkazami majstra węglarskiego i dozoru policyi leśnej.

Rozdział IV

Administracyja węgle spożywająca.

art[ykuł] 155.

Do administracyi hutnej węgle spożywającej [k. 35r] należy transport i ocenienie ich dobroci.

art[ykuł] 156.

Do tego celu przy każdej hucie znajdować się będzie magazyn węgla pod dozorem pisarza, potrzebne znajomości¹³⁴ posiadającego.

Dział 1. O dowozie węgla.

art[ykuł] 157.

Za otrzymaniem od podleśnego zawiadomienia o wydobywaniu węgla pisarz magazynowy wyśle wozy koszarowe na czas oznaczony, a to pod odpowiedzialnością za stratę, jaka by wynikła z opóźnionego wywiezienia węgla.

art[ykuł] 158.

Woźnice powinni być mieszkańcy osiedli i pewni, do tej czynności potrzebne narzędzia i konie posiadający.

art[ykuł] 159.

Woźnice powinni mieć wozy koszarowe przepisanej wielkości, przez podinspektora cechę rządową oznaczone, o czym świadectwo przez tegoż podinspektora wydane u pisarza magazynowego złożone być winno.

art[ykuł] 160.

Zapłata za odwóz powinna być z woźnicami na cały rok umówiona.

art[ykuł] 161.

Za każdą razą gdy woźnice po węgle do lasu jadą, otrzymają od pisarza magazynowego markę blaszaną do każdego woza pojedynczego, którą za odebraniem węgla majstrowi węglarskiemu [k. 35v] oddawać powinni.

art[ykuł] 162.

Nawzajem do każdego naładowanego woza pojedynczego markę węglarską od majstra woźnice odbierać będą dla oddania onej pisarzowi magazynowemu.

¹³⁴ Tj. wiedzę fachową.

art[ykuł] 163.

Pod odpowiedzialnością przestrzegać będą woźnice, aby węgle niezupełnie ugaszone na wozy ładowane nie były i w drodze nie zapaliły się.

art[ykuł] 164.

W razie zażalenia o złe drogi w lesie i wysokich z tego powodu kosztów odwozu węgla dozorstwo huty znosić się będzie z inspektorem węglarstwa dla zasiągnięcia¹³⁵ jego w tym przedmiocie opinii.

Dział 2. Ocenienie dobroci węgla.

art[ykuł] 165.

Woźnica za przybyciem z węglami do magazynu powinien najprzód oddać otrzymaną kontramarkę węglarską pisarzowi magazynowemu, udowadniać mającą z którego okręgu węglarskiego i stosu węgle takowe pochodzą.

art[ykuł] 166.

Przy wyładowaniu węgla pisarz magazynowy obecnym być powinien.

art[ykuł] 167.

Po wyładowaniu pisarz magazynowy doświadcza węgla podług zasad w art[ykule] 44, tytule pierwszym niniejszej instrukcji wykazanych.

[k. 36r] art[ykuł] 168.

Każde wyładowanie węgla do magazynu zapisuje pisarz do dziennika swego, podług załączonego wzoru n[umer]o 5¹³⁶ utrzymwanego.

art[ykuł] 169.

Strata węgla z tarcia, w czasie przewozu wynikająca, obrachowaną będzie przez stosowną próbę, z[e] strony dozorstw hutnych wspólnie z inspektorem węglarstwa skutecznic się winną. Ustanowienie procentu tej straty z średniego przecięcia uczynionych prób do potwierdzenia Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przedstawionem będzie.

art[ykuł] 170.

W końcu każdego miesiąca pisarz magazynowy składa inspektorowi ekstrakt z owego dziennika w celu, izby tenże w razie skargi na złe węgle śledztwo stosowne przedsięwziąć¹³⁷ mógł.

135 Tj. zasięgnięcia.

136 Z lewej strony karty dopisek: wzór n[umer]o 5. Załączony do instrukcji (k. 48r–49r) dokument pt. *Dziennik. Dostawy węgla na rok 18[...]* otrzymywane przez pisarza magazynu węglowego n z zamieszczonymi w nagłówku nazwami dozorstwa i huty, ma postać zestawienia tabelarycznego, w którym uwzględniono: dane dotyczące pochodzenia węgla (określenie leśnictwa, straży oraz obrębów leśnego i węglarskiego), personalia woźnicy, informacje na temat przywiezionego ładunku (datę dostarczenia, numer mielerza, ilość – z podziałem na węgiel twardy i miękki, liczbę przekazanych marek węglarskich), opis warunków pogodowych podczas transportu, ocenę jakości oraz wysokość wynagrodzenia za przewóz wraz z pokwitowaniem odbioru.

137 W oryginale: „przedsięwziąć”.

Tytuł trzeciO rachunkowości węglarstwa.

art[ykuł] 171.

Rachunek czyli manual węglarski wykazywać winien wiele z każdego leśnictwa hutom węgla dostarczono, wiele za takowe należy się i wiele na kosztą węglenia zaforszuszowano; wiele do tego użyto drzewa, wiele kosztą rąbania i węglenia onego wynoszą, na koniec wiele huta nad kosztą produkcji węgla do kasy leśnej zapłaciła i wiele jeszcze dopłacić winna.

[k. 36v] art[ykuł] 172.

Manual węglarski prowadzony będzie przez czas do węglenia przepisany lub dłużej, gdy pora do palenia węgla posłuży i potrzeba tego wymagać będzie.

art[ykuł] 173.

Manual węglarski będzie aneksem do manualu leśnego.

art[ykuł] 174.

Manual węglarski składać się będzie z tylu oddzielnych rachunków, ile hut z każdego leśnictwa węglami opatrywanych jest.

art[ykuł] 175.

Manual węglarski przez urzędy leśne prowadzony, a przez inspektorów rewidowanym będzie.

Rozdział IUrzędy leśne.

art[ykuł] 176.

Przez cały czas węglenia prowadzić będzie urząd leśny manual węglarski podług załączonego wzoru n[umer]o 6¹³⁸.

138 Z lewej strony karty dopisek: „Wzór 6”. Załączony do instrukcji (k. 50r–51r) wzorcowy dokument pt. *Manual węglarski co do przychodu i rozchodu pieniężnego na rzecz huty N na rok 18[...]* (z dodatkowo zamieszczonymi w nagłówku strony tytułowej nazwami województwa i leśnictwa oraz dopiskiem w części dolnej: *utrzymywany przez sprawującego Urząd Leśny N*) ma postać zestawienia tabelarycznego, składającego się z dwóch części, dotyczących przychodu (po stronie lewej, k. 50v) i rozchodu (po prawej, k. 51r). W odniesieniu do wpływów jako odrębne pozycje wyszczególniono: wpłaty forszusów (zaliczek) uiszczanych przez hutę w maju, lipcu i wrześniu (kwoty te miały być odnotowywane w kolumnie „wptynęło”), podsumowanie (sporządzane w październiku) zrealizowanych w ciągu całego sezonu dostaw węgla oraz łącznej należności (odnotowanej w kolumnie „miało wpłynąć”), a także wysokości ewentualnej kary pieniężnej nałożonej przez inspektora na majstra węglarskiego. Dla wszystkich wymienionych pozycji przewidziano możliwość zapisania odpowiednich kwot w kolumnie „pozostaje na długu”. Tabelę kończy podsumowanie przychodów. W części dotyczącej rozchodów wyszczególniono: odrębnie dla maja i czerwca – ilości zużytego drewna, uzyskanego węgla oraz wypłaconą majstrowi należność (z powołaniem się na ustalenia zawarte w kontrakcie oraz wystawione bilety płatnicze; warto tu odnotować, że z jednego sążnia drewna twardego przewidywano uzyskanie 14 korców węgla, a w przypadku drewna miękkiego – 10 korców), dla października – wysokość wynagrodzenia dla majstra, po uwzględnieniu decyzji inspektora w sprawie ewentualnego nałożenia kary. Dla wszystkich pozycji przewidziano możliwość zapisania kwot w kolumnie „pozostaje do zapłacenia”. Dokument zakończony

art[ykuł] 177.

Po ukończeniu węglenia i ostatecznym obrachowaniu się z majstrem węglarskim co do wynadgrożenia¹³⁹ i kary, gdy takowe miejsce mieć będą, przystąpi urząd leśny do wymiany marków magazynowych.

art[ykuł] 178.

Tym końcem wzywa urząd leśny *respectively*¹⁴⁰ magazyny hutne o nadesłanie poświadczonego wykazu ogólnego dostarczonych z każdego obrębu węglarskiego węgla [k. 37r] podług marków węglarskich, a po nadejściu onego i uznaniu zgodności odsyła im marki magazynowe, odbierając w zamian marki węglarskie.

art[ykuł] 179.

Do usprawiedliwienia manualu węglarskiego następujące errata dołączone być winny:

1. Plan węglarstwa
2. Kontrakt z majstrem węglarskim
3. Bilety płatnicze podleśnego
4. Ogólny wykaz, czyli zakwitowanie pisarza magazynowego z odebranych węgla
5. Dyspozycje inspektora co do wynadgrożenia lub ukarania majstra węglarskiego.

art[ykuł] 180.

Tym sposobem usprawiedliwiony i zamknięty manual składa urząd leśny podinspektorowi ze wszystkimi aneksami.

Rozdział II

Inspekcja węglarstwa.

Dział 1. Podinspektorowie.

art[ykuł] 181.

Po otrzymaniu zamkniętego manualu podinspektor uda się z *respectively*¹⁴¹ podleśnym do lasu dla przeliczenia pozostałych zapasów drzewa i przekonania się o zgodności z manualem.

art[ykuł] 182.

Plan węglarstwa i kontrakt z węglarzem wykaże podinspektorowi wiele drzewa na węgle przysposobionego było, manual węglarski wiele takowego istotnie na węgle wypalono; o pozostałości zaś zapasu drzewnego, jeżeli jaka okaże się [k. 37v], spisze podinspektor protokolarne świadectwo i takowe do manualu dołączy.

jest bilansem, w którym, po zestawieniu wysokości przychodów i rozchodów (kosztów pozyskania drewna oraz jego zwęglenia), określano wartość zysku.

139 Tj. wynagrodzenia.

140 Odnośnie.

141 Odnośnym.

art[ykuł] 183.

Gdyby pozostałość ta mniejszą znalazła się, aniżeli podług planu i manualu węglarskiego być powinna, inspektor przekonać się obowiązany jest jak wiele drzewa przez wyschnięcie ubyc mogło, a to podług tablicy do tego celu służącej, przy tablicach pomocniczych do obrachowania stosów dołączonej, mianowicie podług punktu siódmego *ad tertium*¹⁴² objaśnienia tych tablic, a w przypadku dostrzeżonego braku drzewa stosownie do wskazań tam znajdujących [się] postąpi.

art[ykuł] 184.

Potem inspektor¹⁴³ porównywa manual z miesięcznymi raportami podleśnego i spozrządzeniami swemi, jakie w czasie objazdów uczynić mógł.

art[ykuł] 185.

Protokolarne monita dołączywszy podinspektor do manualu czyli rachunku, składa takowy inspektorowi.

Dział 2. Inspektor.

art[ykuł] 186.

Inspektor rewiduje złożony rachunek i monituje go stosownie do otrzymanych raportów, przyłożenia [?] swych akt, tudzież miejscowych wiadomości.

art[ykuł] 187.

Tak zrewidowany rachunek odsyła inspektor najpóźniej w początku [k. 38r] grudnia właściwemu urzędowi leśnemu z poleceniem, aby:

1. pozostałą należność z kasy hutnej odebrał,
2. lub nadpłatę, gdyby się jakowa okazała, w następnym manuale zaperceptował¹⁴⁴.

art[ykuł] 188.

Na koniec inspektor sporządziwszy ekstrakt ogólny z rachunków podług załączonego wzoru¹⁴⁵, złoży takowy w dniu 15 grudnia Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu.

[¹⁴⁶] w Warszawie dnia 20. grudnia 1826 r.

142 Do trzeciego; w oryginale zapis: „ad 3m”.

143 Powinno być: podinspektor.

144 Tj. wykazał.

145 Z lewej strony karty dopisek: wzór 7. Załączony do instrukcji (k. 52r–53r) dokument wzorcowy pt. *Ekstrakt ogólny z rachunków, czyli manualów węglarskich, na rzecz hut rządowych na rok 18[...]* w województwach krakowskim, sandomierskim i kaliskim (z dopiskiem w dolnej części strony tytułowej: *Sporządzany przez inspektora węglarstwa /: podpis/ N*), ma postać zestawienia tabelarycznego, w którym ujęto: planowaną wielkość dostaw węgla (z podziałem na twardy i miękki) dla poszczególnych odbiorców, faktyczną realizację produkcji (ilość zwęglonego drewna twardego i miękkiego oraz uzyskanego z niego węgla, z wyszczególnieniem nazw leśnictwa, straży i obrębu, nazwiska majstra węglarskiego oraz liczby wykorzystanych mielerzy), a także bilans – w wymiarze materialnym (zestawienie różnic ilości uzyskanego węgla względem planowanych, z podaniem przyczyn) i finansowym (wykaz kosztów pozyskania drewna i jego zwęglenia, wysokości wpływów za dostarczony węgiel oraz wartości osiągniętych zysków).

146 Dalsza część tekstu pisana inną ręką.

Z polecenia Ministra Prezydującego
 Radca Stanu /: podpisano :/ Plater
 Naczelnik Wydziału /: podpis :/ Englert
 Sekretarz Jeneralny /: podpis :/ Kruszyński
 Za zgodność Peszyński.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 44 *Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej*, sygn. 311 *Akta Kommissy Woiewodztwa Sandomierskiego dotyczące się Instrukcy o Węglarstwie, 1826–1830 r.*

Źródła drukowane

Brinken J., *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, Warszawa 1825.

[Brinken J.], *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, „Sylwan” t. 5, 1828, nr 3, s. 238–300.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1820, Warszawa 1819.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1821, Warszawa b.d. [1821].

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1822, Warszawa 1821.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1823, Warszawa 1822.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1824, Warszawa 1823.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1825, Warszawa 1824.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1826, Warszawa 1826.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1827, Warszawa b.d. [1827].

Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok przestępny 1828, Warszawa 1828.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok zwyczajny 1829, Warszawa 1829.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na rok zwyczajny 1830, Warszawa 1829.

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1834, Warszawa b.d. [1834].

Nowy Kalendarzyk Polityczny na Rok 1835, Warszawa b.d. [1835].

Rocznik Korpusu Leśnego Królestwa Polskiego na rok 1828, Warszawa b.d. [1828].

Literatura przedmiotu

Barański S., *Dzieje „lasów górniczych” w okolicach Bliżyna, Samsonowa, Suchedniowa i Zagnańska w Górach Świętokrzyskich do pierwszej połowy XIX w.*, [w:] *Prace z zakresu historii nauk geologicznych*, cz. 1, red. A. Halicka, Warszawa 1970 (*Prace Muzeum Ziemi*, nr 15), s. 223–240.

Błaszyk H., *VI. Początki urządzania i zagospodarowania lasu*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 160–170.

Borkowski B., Ostrowska A., Englert Józef, [w:] *Urzednicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 662.

Borkowski B., *Kruszyński Jan*, [w:] *Urzednicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 1503.

- Broda J., Błaszyk H., *Wpływ rządowego górnictwa i hutnictwa na rozwój wczesnokapita- listycznej gospodarki w lasach górniczych Królestwa Polskiego*, Poznań 1960 (*Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, t. 21).
- Broda J., *V. Proces wyzwiania się leśnictwa z feudalnych form organizacyjnych*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 155–160.
- Broda J., *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988.
- Ciechanowska Z., *Kruszyński Jan h. Pomian, krypt. J. K., J. P. K. (1773–1845)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 439–440.
- Gąsiorowska-Grabowska N., *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, War- szawa 1965.
- Hoff E., *Bogacki Mikołaj*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 215.
- Hoff E., *Laudyn Ferdynand*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 1599.
- Hoff E., *Załęski Franciszek*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 3411.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lep- szy, Wrocław 1953.
- Kleczkowski A.S., *Początki Akademii Górniczej w Kielcach (1816–1827) w świetle doku- mentów z archiwów Drezna, Freiberga i Kielc*, [w:] *Prace z zakresu historii nauk geo- logicznych*, red. B. Kosmowska-Ceranowicz, K. Jakubowski, Warszawa 1986 (*Prace Muzeum Ziemi*, nr 38), s. 65–91.
- Kleczkowski A.S., *Stan badań nad dziejami Akademii Górniczej (Szkoły Akademiczno-Gór- niczej) i Główniej Dyrekcji Górniczej w Kielcach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 39, 1994, nr 1, s. 61–70.
- Kobyłański W.J., *Brinken (Brincken) Juljusz, baron (1788–1846)*, [w:] *Polski Słownik Bio- graficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Kraków 1936, s. 437.
- Krasnowolski A., Niedźwiedzki W., *Słownik staropolski 26,000 wyrazów i wyrażeń używa- nych w dawnej mowie polskiej*, Warszawa b.d. [ok. 1920].
- Manteufflowa M., *Plater (Broel-Plater) Ludwik August (1775-1846)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26/4, z. 111, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 679–683.
- Medyński M., *Od III rozbioru Polski do końca pierwszej wojny światowej*, [w:] P. Kardyś, K. Zemęła, M. Medyński, T. Wojewoda, S. Piątkowski, G. Miernik, M. Zawisza, *Suched- niów monografia historyczna miasta i gminy*, red. M. Medyński, K. Zemęła, Suched- niów 2019, s. 85–211.
- Nowak A., *Henke Karol Fryderyk Gustaw*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815– 1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 965.
- Ostrowska A., *Deboli Henryk Zygmunt Mamert*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, War- szawa 2019, s. 522.

- Ostrowska A., *Peszyński Szczepan*, [w:] *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019, s. 2224.
- Radwan M., *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963.
- Surmiński J., *Węglarstwo leśne. I. Mielerze*, Poznań 2002 (*Prace Komisji Nauk Rolniczych i Komisji Nauk Leśnych*, t. 92, *Prace z zakresu nauk leśnych*), s. 53–82.
- Szczeptański J., *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997.
- Wójcik Z., *Stanisław Staszic. Organizator nauki i gospodarki*, Kraków 1999.
- Żabko-Potopowicz A., *II. Stosunki własnościowe*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 138–141.
- Żabko-Potopowicz A., *IV. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 147–155.

Strony internetowe

- Szaban J., *Juliusz Karol baron Holte von den Brincken*, www.encyklopedialesna.pl/haslo/juliusz-karol-baron-holte-von-den-brincken [dostęp 24.07.2022].

Podziękowania

Autor składa podziękowanie Panu dr. Maciejowi Jasińskiemu za konsultację łańcińskich fragmentów tekstu.

dr inż. **Bartosz Kozak**, absolwent dziennych studiów magisterskich i doktoranckich na Wydziale Leśnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz niestacjonarnych studiów doktoranckich w Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, doktor nauk leśnych w zakresie leśnictwa (2011 r.) oraz doktor nauk humanistycznych w zakresie historii – historii techniki (2019 r.). Od 2020 r. zatrudniony w Pracowni Historii Techniki Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN. Autor kilkudziesięciu publikacji dotyczących historii regionu świętokrzyskiego. Członek Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego oraz Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.
e-mail: bartosz.kozak@ihnpan.pl

Data zgłoszenia artykułu: 1 sierpnia 2022

Data przyjęcia do druku: 11 września 2022